

מעשי ההשתדלות באירופה למניעת גירוש של יהודי בוהמיה ומוראביה, 1744–1745 *

מאת ב. מבורך

לאבי

גירוש יהודי פראג על ידי המלכה מריה טרזיה בשנים 1744–1748 וסכנת הגירוש שאיימה בשנים 1744–1745 על כלל ישראל בבוהמיה ומוראביה, מהווים פרשה נודעת בתולדות עם ישראל שבאמצע המאה הי"ח. השתלשלות המאורעות נדונה ותוארה בספרות ההיסטורית, בעיקר מבחינת תולדותיהם של יהודי בוהמיה ומוראביה, אם גם נזכרו בה פה ושם ההשתדלויות של יהודים ולא יהודים לביטול הגירוש¹ ותעודות שונות נתגלו ונתפרסמו במשך הזמן². מעשי ההשתדלות הנמרצים והמקיפים של יהודי אירופה להצלת

* מאמר זה הוא ביסודו פרק מתוך עבודת-גמר על הנושא "גירוש פראג וכלל ישראל", שנכתבה בהדרכתו של פרופ' י. היילפרין. לפי עצתו ובהדרכתו עיבדתי והשלמתי פרק זה לכדי צורתו הנוכחית ותודתי הרבה נתונה לו על כך. הריני מודה בזה גם לעובדי הארכיון הכללי לתולדות ישראל, שסייעו לי בחיפושי אחר חומר נוסף, וביחוד למנהל מר ד. י. כהן, שעזר לי גם בפענוחן של כמה תעודות.

1. תיאורים מפורטים של מאורעות הגירוש בפראג ובבוהמיה גופא ניתנו על ידי: א) G. Wolf: Die Vertreibung d. Juden aus Böhmen, Jahrbuch für die Geschichte der Juden und J. (Wolf, Vertreibung: (להלן: Bergl: Die Ausweisung der Juden aus Prag, "Die Juden in Prag" 1927, עמ' 187–248 (להלן: Bergl, Ausweisung). מאמר זה דן בפרשת הגירוש עד לפינוי היהודים מן העיר (סוף מרס 1745) ואילו המשך המאורעות עד לשוב היהודים בקיץ 1748 נידון במאמר אחר שלו, עי' הערה 154 להלן. סיכום קצר הסוקר ומעריך את פרשת גירוש-פראג מבחינה כלל-ישראלית ובינלאומית, כהדגמה ליהסוס ההרדיים בין יהודי-החצר, ניתן עי' S. Stern: The Court Jew, Philadelphia 1950, 204–207. מסקנותיה מבוססות בעיקר על תיק המכתבים של וולף ורטהיימר בעניין גירוש פראג (עי' הערה 2 פריט ו' והש' הערה 44 להלן). תיאור מפורט, כתוב בצורה פופולארית, מבוסס אף הוא בעיקרו על התעודות שפורסמו על ידי ליבן: מ. הנדל, גירוש פראג וביטולו, בספרו "תמונות מן העבר", ת"א תשס"ו, 185–198.
2. ואלה קבוצות-התעודות העיקריות שנדפסו עד כה והעוסקות באינטרונציות למען יהודי פראג, על פי סדר פירסומן:

א) H. Graetz: Einige Handschriftliche Briefe von Jonathan Eibenschütz, *MGWJ* (1867), 426–430 (להלן: גרץ, אייבנשיץ). מכתבים לקהילות רומא ובורדו.
ב) M. Roest: Losse Bijdragen tot de geschiedenis der Joden in Nederland III, *Isra-* (1887), 15–27. *elitische Letterbode XII* של ה- Staten Generaal (להלן: רסט).

ג) D. Kaufmann: Barthold Dowe Burmania und die Vertreibung der Juden aus Böhmen und Mähren, *Jubelschrift Graetz* (1887), 279–313 (להלן: קויפמן, בורמניה). דו"חות של שגריר הולנד בווינא ותיקונים לרסט (ב).

הגדולה שבקהילותיה וההתערבויות הדיפלומטיות השונות של שלטונות ושלטים, שבאו בעקבותיהם, לא זכו עד כה לחקירה שיטתית ולתאור כולל. ממילא לא עמדו גם על מלוא משמעותה ההיסטורית של פרשה זו.

א

בסוף הקיץ 1744 כבשו חילותיו של פרידריך הגדול מלך פרוסיה את פראג. זו הפעם השניה בימי "מלחמת הירושה האוסטרית" נכבשה העיר בידי צבאות זרים. בשנים 1741–1742 היתה כבושה, משך שנה ומעלה, ביד חייל באווארי-צרפתי-סאכסוני, והדוכס-הבורר של באוואריה אף הוכתר אז, בתמיכת הצרפתים, למלך ולדוכס-בורר של בוהמיה. מרבית האצולה וראשי הערים של פראג דימו אותה שעה כי תש כוחו של בית הבסבורג, ונתנו ידם לכך; רבים מהם נדונו אחר-כך, בשוב ההבסבורגים לעיר, בעוון בגידה במלכות. מבין היהודים נאשמו אז בבגידה רק בודדים, אף כי יהודים מאלזס, שנספחו למחנה הצרפתי, שימשו מתווכים ומליצי-ישר לאחיהם בפראג בפני שלטונות הכיבוש, והדבר עשוי היה לכאורה לעורר חשדות.³

לעומת זאת, בעת כיבושה של פראג בקיץ 1744, חזר וגבר כוחו של בית הבסבורג. עד שהפרוסים שמו מצור על העיר, כבר היה ידוע כי גייסות הבסבורגיים וסאכסוניים חשים לעזרתה, ולא היתה עילה להתקשרות עם האויב.⁴ בתנאים אלה, יותר מאשר בעת הכיבוש הקודם, עשוי היה אף מגע רגיל של יהודים עם האויב לתת מקום לחשדות והאשמות בבגידה. כמה מקרים בעת המצור עשויים היו לעשות רושם כאילו היהודים מופלים

J. Krenzel: Die englische Intervention zu Gunsten der böhmischen Juden, (7) *MGWJ* 44 (1900), 268–281. (להלן: קרנגל, אנגליה).

D. Simonsen: Dänemark und die Juden in Prag, Festschrift A. Schwarz (ה) 511–518. (להלן: סימונסן). (1917).

S. H. Lieben: Briefe von 1744–1748 über Austreibung der Juden aus Prag, (1) *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik (JGJČ)* IV (1932), 353–479. (להלן: ליבן, מכתבים). 84 אגרות ונספחים מתוך ההתכתבות של וולף ורטהיימר, שנשמרה לשעבר בארכיון קהילת פראג, מתורגמות לגרמנית. נסיון למצוא את האגרות המקוריות לא הצליח.

(ז) ש. סימונסן: על היחסים בין בוהמיה-מורביה ואיטליה במאות ה"ז וה"ח, ספר היובל לכבוד ד"ר נ. מ. גלבר, ת"א תשכ"ג, 127–164. (להלן: סימונסן).

3. השתלשלות המאורעות בקהילת פראג, בימי הכיבוש הצרפתי-באווארי, תוארה בקונטרס אנונימי "אגרת מחלת", שפורסם ע"י א. פריימאן, קובץ על יד, כרך ה, שנה י"ד (תרנ"ח), עמ' 1–18. (להלן: איגרת מחלת א'). קונטרס זה הוא אחד משלשה בשם זה, שפורסמו על ידי פריימן באותו מקום. השני (עמ' 19–43), אף הוא אנונימי, מתאר את השתלשלות המאורעות בשנים תק"ד–תק"ח (להלן: איגרת מחלת ב'). על מעשה הבגידה עיין במיוחד A. Arneth, Die ersten *Regierungsjahre Maria Theresias*, כרך שני, וינא 1864, עמ' 211–242.

4. Arneth, שם, עמ' 411–441.

לטובה ע"י הפרוסים, וביותר העובדה שכיתה ראשונה של חיילים פרוסים חשה, בלית כמה יהודים, להגן על השכונה היהודית מפני פרעות⁵. מכאן ואילך נתפרש כל ויתור שויתרו שלטונות הכיבוש ליהודים כמשואפנים. מגע ומשא בין יהודים לחיילים, ובפרט מיקח וממכר של חפצים שדודים מארמונות האצילים הבוהמיים, הגבירו את החשדות⁶. כך יצא ש"כל ימי ממשלת פרייסן, העלילו המון עם על היהודים עלילות שקר שהיהודים הביאו פרייסן לפראג, בכל בתי משתאות שיכר יין וקפץ לא השיחו זולת מיהודי⁷. והסכימו יחדיו: בבוא המלכה הגר על העיר ותכבשה תחת ידה — נקום יינקם ח"ו ביהודים. וקציני קהל לא יכלו להשתדל דבר נגדם, כי לעת עתה אנחנו כבושים תחת יד פרייסן ולמלכה הגר לא הגיענו⁷.

עוד בימי הכיבוש הפרוסי הגיעו שמעות על כך, מן העיר הכבושה, אל המטה הצבאי הראשי של בית הבסבורג ומשם — לחצר בווינא. ב־18 בנובמבר נתפרסמה בעתון וינאי ידיעה, המתארת מעשי שיתוף-פעולה בין היהודים לבין הפרוסים⁸. שתי כתבות בעלות תוכן דומה נשלחו, בו ביום וכשבוע לאחר מכן, לשני עתונים מאוגסבורג. עתונים אלה הוסיפו וסיפרו, כי בווינא דנים בגירושם של יהודי פראג, כשיחזרו חילות בית הבסבורג

S. H. Lieben, Handschriftliches zur Geschichte der Juden in Prag, 1744–1754, 5. Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft (JLJG), II (1904), 3–66 (להלן: ליבן, כ"י א). בעמ' 42–43 של כרוניקה זאת מסופר שהדבר התרחש בין מלכא למלכא, שעה שהאוסטרים כבר חתמו על הכניעה והפרוסים עדיין לא נכנסו לעיר. ההמון החל לשדוד ברחוב היהודים. המפקד ההבסבורגי, שנתבקש על ידי כמה בעלי בתים יהודיים להגן על רחובם, היפנה אותם אל מפקד החלוץ הפרוסי שחנה בשערי העיר, והלה נענה לבקשתם ושלה עמם כיתת חיילים לצורך זה. "וכאשר ראו אנשי העיר את אנשי פרייסן עם ארבעת היהודים — קללו קללות נמרצות ומרוב רשעתם שנהפך עצתם הרעה שמעו שאמרו זה לזה: ראה יהודים הביאו פרייסן לעיר". הכרוניקה הנזכרת לעיל, הקטעים המשלימים אותה שפירסם ליבן, JLG III (1905) (להלן: ליבן, כ"י ב), מתארים את השתלשלות המאורעות בקהילת פראג, המתוארים גם באגרת מחלת ב'. התאור בליבן כ"י א, 11 הוא מקיף יותר, וניכר מתוכו שמחברו עלום השם התמצא גם במאורעות הפוליטיים הכלליים.

בשנת תק"ז הופיעה בדפוס, בפרנקפורט על נהר מיין: "בשרייבונג אונד גשיכניס וואש זיך פר לאשן האט אין ק"ק פראג... אונט אך ויא פלינדרונג אונ' גירוש מן ק"ק פראג אונ' אונזר מקום קדוש... בהוצאת כה"ר שמעון בן כהר"ר יהושע קוא מק"ק פראג". מבנה הסיפור ותכנון פרט לסופו, דומים לאגרת מחלת א'. ד"ר ח. שמרוק העירני על כרוניקה זאת.

6. על האשמת היהודים ביחסי ריעות ושיתוף פעולה עם האויב בגלל מגע ומשא שביניהם לבין חיילי הכיבוש עי': Bergl, Ausweisung, 196, 198; ליבן כ"י א, עמ' 45; אגרת מחלת ב', עמ' 25–26. על המ"מ בחפצים שדודים: בדו"ח-מודיעין של המאיוור Simbchen (ברגל, שם, 167–169).

7. ליבן, כ"י א, 46. מלכת הגר היא מריה טרוניה, שתוארה הגבנה ביותר היה אז מלכת הונגריה.
8. הדו"ח הנ"ל (הע' 6) של המאיוור Simbchen נדפס כמעט ככתבו וכלשונו ב־Wiener Diarium מן 18 בנובמבר 1744 (ליבן, מכתבים, מס' 2).

לעיר⁹. כל שלשת העתונים הגיעו לידי ר' וולף ורטהיימר, שישב אותה עת באוגסבורג¹⁰. במכתב אל בנו ניסה וולף ורטהיימר לזרז את המנהיגים היהודיים בווינא שימהרו וישתדלו לקדם את פני הסכנה: "אוקיר לאסייך עד דלא תצטריך ליה"¹¹. הוא הציע להגיש תזכיר למלכה ולכל אחד מן המיניסטרים, ולהסביר להם שאף אם כמה "ריקים" חטאו, אין להעניש בגללם את הכלל כולו. כן הציע שהברון דיגו ד'אגוילאר מווינא ישיג בעזרת מקורביו, "שררות ופורטוגיזים", כתבי המלצה אל מריה טרזיה, מן השטאטן־גנראל בהולנד וממלך אנגליה¹². היתה זאת התעוררות ראשונה לגייס עזרה בינלאומית ליהודי פראג, אך ספק אם אותה שעה אמנם נעשה דבר בעניין זה¹³.

הד נרחב ראשון לצרותיהם של יהודי פראג אנו שומעים אחרי הפרעות שחילות הפשיטה ההבסבורגיים, עריקים פרוסיים ותושבים מקומיים ערכו בקהילה, בשני הימים הראשונים שלאחר הפינוי הפרוסי (כ"א—כ"ב כסליו תק"ה; 27.11.1744—26). כעשרים איש נהרגו, למעלה ממאה נפצעו, ורוב בני הקהילה ניוקו, בגוף ובמון. עד לבוא חיילות סדירים לעיר, כעשרים יום לאחר הפרעות, היו חיי הקהילה משותקים כמעט לחלוטין¹⁴. בכ"ז כסליו ה'3 לדצמבר, שלחו כמה וכמה יהודים מפראג מכתבים אל קרוביהם ושותפיהם בערים אחרות. ברובם מסופר על המוצאות את הקהילה והכותבים. בכולם — בקשה להושיט

9. Augspurgische Ordinari-Post Zeitung מה'30.11.1744, הידיעה היא מן ה'18 בנובמבר; Augspurgische Ordinari Zeitung, מה'1.12.1744, הידיעה היא מווינא 22 בנובמבר. שתי (הידיעות כלולות באוסף קטעי עתונות על גירוש פראג בארכיון הכללי לתולדות ישראל, סרטי מיקרו 9-5966 HM. האוסף עצמו מצוי בארכיון קהילת פראג.

10. וולף ורטהיימר (בנו של ר' שמשון ורטהיימר הנודע, איש הכספים, יהודי החצר של הקיסרים לבית הבסבורג) השתקע בראשית שנות השלושים במינכן, בעקבות הקשרים הפיננסיים שגברו והלכו בין בית ורטהיימר לבין הדוכסהבורר מבאואריה. בווינא נשאר שמואל בנו, שהמשיך לייצג שם את האינטרסים של משפחתו. עיין D. Kaufmann, S. Wertheimer und seine Kinder, Wien 1888, 80-88. ערב ראש השנה תק"ה (ספטמבר 1744), עבר וולף ורטהיימר ממינכן לעיר הקיסרית אוגסבורג ונשאר בעיר ניאטרלית זו כמה זמן. הוא עצמו מספר על כך במכתב מאוגסבורג לבישוף מבאמברג־וירצבורג, ב'4 לינואר 1745 (בארכיון הכללי לתולדות ישראל, תיק 85 CS) — der ich mich vor 4 Monath auf unsere feyr Tage von München: — an hero begeben, und dato wegen deren Kriegstrouplen(!) noch befinde.

11. בלשון הירושלמי תענית, פ"ג ה"ו.

12. ליבן, מכתבים, מס' 1: וולף ורטהיימר באוגסבורג אל בנו שמואל ואל משה ליב בווינא, 1 בדצמבר 1744.

13. רק לאחר זמן, עם בואו של ר' זנוויל קרוב, שליחה של פראג, לווינא ניסו להתקשר עם החצר ולהיודע מה אמת בשמועות על כוונת הגירוש, עיין ליבן, כ"י 11, 34-35.

14. ליבן, כ"י 1, 49; כ"י 11, 32-33. תיאור המצב מתאים בכלל ובפרט למסופר במכתבים השונים שנשלחו אותו זמן מן העיר, עיין הערות 16-19 להלן.

עזרה חומרית לקהילה ולכותבים ולהודיע צערם ברבים¹⁵. ואכן, מקבלי המכתבים העתיקו אותם ושלחום לקורספונדנטים שלהם. כך למשל הגיעו העתיקי מכתבים שנשלחו מפראג אל קהילות שוואביה ופראנקוניה, לידי ר' וולף ורטהיימר באוגסבורג¹⁶, והוא העתיקם ושלחם: לשני בניו בווינא ובמינכן; לבן אחיזהחורג הירש אופנהיים בהילדסהיים; לחתנו ר' מאיר כ"ץ, רב מדינת הנובר; לגיסו אליהו אופנהיים, סוחר ואיש-כספים בהמבורג; לגיסו ר' משה קאן בפרנקפורט דמיין; לר' ברוך גומפרץ, רב מדינת שלזיה, הכבושה ביד הפרוסים; לר' פייבוש ברעסלאווער, רב קהילת האשכנזים בלונדון¹⁷. באותו זמן שלח סוחר יהודי מאיטליה, שישב בפראג, מכתב לאחיו בוויניציאה ולברון דיגו ד'אגוילאר בווינא; בוויניציאה הועתק המכתב ונשלח למנטובה, ובוודאי הגיע בדרך זו גם לקהילות אחרות¹⁸. כיוצא בכך נהגו מצדם גם מקבלי המכתבים בהמבורג פרנקפורט וכר¹⁹.

15. למחרת הפרעות "שלחו קציני הקהל שטופטי [Stafette] אל קציני וינה, עם האגרת בכתבת אינו יהודי בלשוניהם. להודיע להם צערי ומכאובי ומאורעות הנעשה ליהודים ולהשתדל עבורנו לפני המלכה יר"ח שתסיר חרון אפה מעלינו לבל תדיננו לבלענו חנם ותשמע ממנו התנצלות". מחוץ לזה לא ידוע לנו על מכתבים שנשלחו מפראג עד לכ"ז כסליו. נראה שהיהודים חששו לצאת מפתח ביתם, עד שראשי הקהל שכרו, יום לפני כן, בכ"ו כסלו "מאה בנדחין" (פנדורים = קרואטים מחיל הפשיטה) לשמור על השכונה היהודית. עי' ליבן, כ"י 11, 33.

16. ליבן, מכתבים, מס' 3, 3a, 4 (כ"ז בכסליו) ומס' 5 (מתאריך מאוחר יותר). חלק מהעתיקים אלה הגיעו לידי וולף ורטהיימר מבנו, איציק, בפירודה.

17. רשימת הקורספונדנטים אליהם נשלחו ההעתקים, ליבן, מכתבים מס' 4, 5 (שוליים). הירש אופנהיים היה יהודי-החצר של הדוכסהבור הארכיבישוף מקלן. עי' Schnee, (הע' 44), III, 71, II, 72-13. אליהו אופנהיים היה אחר כך אחד ממרכזי הפעולה בעניין גירוש פראג בהמבורג, עיין ליבן, מכתבים, מס' 32; הארכיון הכללי לתולדות ישראל, ארכיון קהילת המבורג, AHW 336. אני השתמשתי, לפני שהחומר הגיע ארצה בהעתקי מיקרופילם HM 1098 (להלן: אכת"י HM 1098), מכתב מראשי ק"ק המבורג להירש אופנהיים בהילדסהיים, יום ג' ב' שבט ולולף פיטישבורג בווינא, אור ליר' א' כ"ג שבט תק"ה. ר' משה קאן היה יהודי-החצר של הארכיבישוף הדוכסהבור ממיינץ, רב הקלויז דפרנקפורט דמיין ורב מדינת דארמשטאדט. הוא ואחיו שלטון או שלטון יחיד כמעט בקהילתם. עי' I. Kracauer, Geschichte der Juden in Frankfurt, II, Frankfurt a.M. 1927, Cap. 11, 14. פחת ורטהיימר בעוניי כלל ישראל, עיין: D. Kaufmann, Samson Wertheimer und seine Kinder, 61, 72; פנקס קהילת פרנקפורט, כ"י בספריה הלאומית, Heb. 4° 662, תעודה 389 משנת תצ"ה.

18. סימונסון, נספח 7: Copia di Lettera scritta dal Sr. Emanuel Macerata da Praga al di lui Sr. Frattello Aron in Venezia, 2 Dec.re 1744. הוא מציין, בין השאר: Ho scritto .a Vienna in posto ordinario al Sr. Baron d'Aghillar, acciocché me socora subito. 19. המכתב מפראג לאה"ו הוא מאוחר יותר, מד' טבת תק"ה, 9.12.1744. (עיין אכת"י HM 1098, תשובת ק"ק המבורג לפראג, ער"ח שבט תק"ה). הכותבים מציינים בין השאר: "יחדנו את הדיבור במכתב לאמור ג"כ לכל אתר ואתר, קהיל' תהיל' אחר'". על פרנקפורט, עי' ליבן, מכתבים מס' 12.

הידיעה על הפרעות בפראג, שנפוצה באמצעות אגרות והעתקיהן, הגיעה גם לעתונות. כמה מנהיגים יהודיים ניסו להחדיר ידיעות על כך, ברוח אוהדת ליהודים, לעתונים דרום-גרמניים; עתונים בפרוסיה פרסמו ידיעות על כך, כנראה על דעת עצמם.²⁰ נוסף לכך עברו הידיעות מפה לאוזן ונתפשטו בקהילות השונות על ידי עוברי-אורח. שליחי המיסיון ליהודים שבהאלה שמעו על כך, בין ה-15 ל-22 בדצמבר, מפי כמה יהודים שנודמנו בדרכם.²¹ הדרכים להפצת הידיעות על הפרעות ביהודי פראג, ובייחוד רשתות הקורספונדנטים של יהודי-החצר, שימשו גם לאחר מכן להעברת האינפורמציה על צו הגירוש ועל המעשים למניעתו.

שעה שהידיעות נפוצו באירופה, שמעו ראשי הקהל בפראג (למן השבוע השני של דצמבר 1744), "שבאו חילי הגר, הוסארין ובנדורין, וגם משולחים מפראג, לבשר ולספר מהליכת פרייסן ונסיעתו ופעליו בעת חנייתו בפראג, אל המלכה יר"ה לווינא. חששו הקציני קהל — [ש]יערכו עלינו דברי הבלים ושקרים מהמון עם אשר לא נעשה מעולם — שלחו הקציני קהל גם משולח אחד, הנעלה ר' זנוויל [קרוב כ"ץ] מקהילתנו פראג, עם נער אחד — להמליץ בעד היהודי אצל המלכה יר"ה, לבל תדיננו לבלענו חנם". זנוויל קרוב יצא מפראג ביום ו' בשבוע ו' טבת, ה'11 לדצמבר. כבר בדרך שמע על כוונות הגירוש. בהגיעו לווינא (ב'15 לדצמבר), עורר לשלוח לחצר "שני קציני" לידע הדבר מהגירוש, ויודע הדבר שנגמר הדין בעו"ה, כדבריו. ומיד שלח המשולח ההוא שליחו לפראג, להודיע להם ולעשות פעולת דבר לקרוע גזר דיננו". אולם כבר ב'22 בדצמבר, יומיים לאחר ששליחו של ר' זנוויל קרוב הגיע לפראג, הגיע לשם שליח המלכות ובידו צו הגירוש כתוב וחתום.²²

20. Erlangens Donnerstags-Extra Blättlein, 24.12.1744. ידיעה מרגנשפירג מן ה-22.12.1744; ליבן, מכתבים מס' 10, 13 (התכתבות בין וולף וורטהיימר באוגסבורג ואיציק וורטהיימר בפירורדה מסוף דצמבר 1744, על נסיונות לפרסם בעתונות ידיעה זו וכיו"ב). ידיעה מפראג ל-Wöchen- tliche Relationen בהאלה, בינואר 1745, הועתקה על ידי ראש המיסיון ליהודים J. H. Callen- berg באחד הדינים וחשבונות שלו. עי' Relation von einer weiteren Bemühung Jesum als den Heyland des menschlichen Geschlechts dem Jüdischen Volk Bekant zu machen, Stück 28, S. 2. הרילאציון נדפס בהאלה בשנת 1750 ובו הדו"חות מן השנים 1744–1745. קאלנברג אינו מציין את שם העתון. מהשוואת הקטעים המועתקים אצלו בדרך כלל לקטעי עתונות המקובצים במקומות אחרים מסתבר שאכן העתיק בקביעות מן השבו"ע הנ"ל. השווה, למשל, הקטעים המובאים אצל: E. Buchner, Religion und Kirche, München, 1925, 303–7. Stück 29, Cap. II, S. 8–12. שם 21. Callenberg, Stück 27, Cap. 16, דו"ח שליחות מן ה-15 בדצמבר 1744, שיחה עם יהודי על יד ביה"כ (המקום לא צויין); שם, שם, פרק 17, עמ' 100–101: שני יהודים רוכבים נעצרים על יד מיסיונר (22 לדצמבר) ומספרים על השוד בפראג; שם, Stück 28, פרק 2, עמ' 18–21, שיחה בין מיסיונר לאשה יהודיה בעגלת דואר להלברשטאדט (20 לדצמבר). במרכז השיחה הפרעות בפראג, שהאשה מזכירה אותן בבכי. 22. ליבן, כ"י 11, 34–35; איגרת מחלת ב', 32.

ב

ב־18 בדצמבר 1744 חתמה מריה טרזיה על צו הגירוש, לפיו על כל יהודי פראג לעזוב את העיר עד סוף ינואר 1745, ואילו עד סוף יוני אותה שנה על כל יהודי בוהמיה (ומגורשי פראג בתוכם) לעזוב את תחומי הממלכה, ללא רשות להתישב אף בארץ אחרת מארצות המורשה ההבסבורגית. מריה טרזיה ציינה בגוף הצו, ש"סיבות רבות וחשובות ביותר" הניעו אותה לכך ולא פירשה מה הן הסיבות.²³

קרוב לוודאי שהגורם הישיר להחלטת המלכה היו השמועות שהגיעו אליה בדבר בגידת היהודים. אולם המלכה עמדה על החלטתה גם לאחר שנוכחה כי אין אמת באותן שמועות. ובראשית ינואר הוסיפה וגזרה גם על גירושם של יהודי מוראביה, שלא היו מעורבים כלל במעשי המלחמה. אין זאת אלא שהיו להחלטתה סיבות נוספות, אולי פחות ישירות, אך עמוקות יותר.²⁴

ריבוי האוכלוסין היהודיים בפראג ובבוהמיה, ותלונות העירונים של פראג על ההתחרות היהודית, העסיקו מדורות את שלטונות בית הבסבורג, ובראשית המאה הי"ח התגבשה הלכה מדיניות עקיבה המכוונת לצמצם את שיעור האוכלוסיה היהודית בעיר ובמדינה. יום אחד לפני החתימה על צו הגירוש, הגיש ראש לשכת החצר הבוהמית, הגראף קינסקי, תזכיר בענין זה למריה טרזיה. לפי דעתו, המוני היהודים העניים, העוסקים בתיווך, אמנם מזיקים לכלכלת הממלכה, והם הגוזלים את פרנסת התושבים הנוצריים; ואף הקהילות היהודיות המאורגנות מזיקות, מאחר שהן מאפשרות, בעצם קיומן, סולידריות יהודית, העויינת את האינטרסים של התושבים הנוצריים, והמונעת פיקוח יעיל על מעשי היהודים. לעומת זאת כסבור היה — שלא כדעת המלכה ובהתאם להשקפות מרכנתיליסטיות שרווחו אז ברוב החצרות שבמרכז אירופה — שלא כל יהודי הוא ממילא מזיק למדינה. היהודים העשירים, שבידם מרבית סחר-החוץ הבוהמי והמממנים את מרבית ייצורה הפנימי, מביאים תועלת רבה למדינה. ואותם יש להשאיר בבוהמיה ובבירתה אך יש לשלול מהם את מוסדר תיהם האוטונומיים כמו שנהוג בווינא. גם הגירוש של שאר היהודים צריך להיות מודרג, לדעתו של קינסקי, כי גירוש בהול עשוי להזיק לאינטרסים של בעלי החוב הנוצריים והוא גם בסתירה לעקרונות החמלה הנוצרית.²⁵

23. הנוסח המלא של הצו אצל: J. H. Callenberg: Relation... Stück 28, S. 6–7. ולאחרונה אצל סימונסון, נספח 8.

24. על הודאת המלכה שאין אמת בהאשמות נגד היהודים, עי' ליבן, מכתבים, מס' 55, 57 (מווינא), מסוף חודש פברואר. צו הגירוש ליהודי מוראביה הובא במלואו (בגרמנית, באותיות עבריות) ב"קורות העתים" לאברהם טרייביטש, ברין תקס"א, דף י"ז–י"ח. נוסחו כנוסח הצו נגד יהודי בוהמיה.

25. התזכיר של קינסקי 17 בדצמבר 1744: Wolf, Verteilung: 159–166. על המדיניות לצמצום האוכלוסין היהודיים בפראג ובבוהמיה, התפתחותה ומניעה, עי': J. Prokes, Der Antisemitismus der Behörden und das Prager Ghetto in der nachweissenbergischen Zeit, JGJČ, 1 (1929), 41–262.

מריה טרזיה חתמה, כאמור, על אף תזכירוֹ של קינסקי, על צו גירוש כללי (ובהול) של יהודי פראג והממלכה. גם לאחר מכן לא שמעה בעניין זה לטענות ולנימוקים המבוססים על עקרונות תועלתניים או הומאניים. אין זאת אלא שאדיקותה הקאתולית המופלגת, פרי חינוך ישועי, ורגש התיעוב שבלבה כלפי היהודים, הם שהניעו אותה למעשה הגירוש, שלדעת רוב אנשי חצרה ומדינאים בני דורה היה בניגוד לרוח הזמן.²⁶

הידיעות על צו הגירוש והבקשות אל קהילות ויחידים לפעול לשם ביטולו, יצאו בעת ובעונה אחת מפראג ומווינא.

משנתפרסם בפראג צו הגירוש, הניחו ראשי הקהילה, שהמלכה האמינה לעלילות עליהם ואילו מנהיגי וינא עוד לא הספיקו לשכך את חרונה. כנהוג בשעת צרה, ביקשו לעורר עליהם רחמי שמים, "בצום ובכי ומספד — כמה וכמה חדשים רצופים מדי יום ביומו בהשכמת הבוקר". וכן נתוועדו ראשי הקהילה ומנהיגיה, בצירוף הרבנים והדיינים, "תמיד ביום ולילה להמציא איזה מזור ותרופה למכותינו בדרך הטבע". הם "שלחו כתבים שונים לכמה שרים ומושלים גדולים היושבים לראשונה במלכות המדינה, גם לכמה שרי יהודה אלפי ישראל שבכל מדינה ומדינה, אשר להם כוח חיל ויד ושם בחצר המלכות, לחלות ולחנן בעד אחיהם הנתונים בצרה; גם אל השר הנגיד בראן אגליאר (כך!) הספרדי הדר כעת בווינא". כמו כן שלחו שנים ממנהיגי הקהילה לווינא, "לעורר לבב אחינו הקצינים אשר שם".²⁷ רוב האגרות שנכתבו בפראג אל קהילות ויחידים באירופה, נשלחו בי"ח טבת, 23 לדצמבר (למחרת פרסומו של צו הגירוש). רובן היו חתומות על ידי ראשי הקהל בפראג ובית הדין הגדול, ומקצתן בידי אחד ממנהיגי או אנשי הקהילה. נוסחן היה כמעט אחיד. הכותבים התנצלו כי "מרוב צרות" אין בידם לכתוב מכתבים אישיים, "ובשביל כך הבין מיר רק אחד פורמיליאר גמכט להודיע ולפרסם בכל תפוצות ישראל מכאובינו".²⁸ למכתבם החזור

26. עיין למשל קרנגל, אנגליה תעודה XI (דו"ח שגריר אנגליה בווינא, מן ה־27 במרץ 1745, הסוקר את פרשת הגירוש והמאמצים לביטולו מראשיתם). בין השאר ניתן שם תיאור מפורט של יחס המלכה ליהודים, כעסה על אלה שניסו להניאה ממעשה הגירוש בנימוקים כלכליים או הומאניים, עמדת שריה והשגרירים הזרים כלפי הגירוש, ולרגשות המלכה וכד'.

27. אגרת מחלת ב' עמ' 33—34, והשווה ליבן, כ"י, II, 35—36. שני השליחים (ר' וואלף ל"ש ור' הירץ פיסק) יצאו לדרכם בי"ט טבת תק"ה, הצטרפו לר' זנוויל קרוב ושימשו כאן מעין נציגות קבועה של יהודי פראג. שמואל ורטהיימר מזכיר ברילאציון שלו מן ה־30 לדצמבר 1774 (ליבן, מכתבים מס' 11) את בוא המשלחת לווינא, ולפי עדותו השתתפו בה עוד שניים: הפרנס ר' משה מחלוף וספק הצבא מאיר לוי המכונה מאריטשקה.

28. ליבן, מכתבים, מס' 6, שמואל לוי ליכטנשטאדט בפראג לאיציק שוואבאך, י"ח טבת תק"ה; תמצית נשלחה לוולף ורטהיימר באוגסבורג; קרנגל, אנגליה, תעודה מס' 1 (תרגום האגרת לאנגלית משובשת). העתק מן הנוסח המקורי של האגרת, בעברייטיש, כלול במכתב ארוך יותר לבנימין וולף (Liebman) בווינא, בי"ח טבת תק"ה, וזה העתיקה ושלחה לקהילת מנטובה, סימנוסון, ע' 143 נספח 10, לאחר המלים: "אחר גמר כתיבת האמור". והשווה נוסח עברי של

נתלווה העתק של צו הגירוש ובמכתב גופו הביאו הכותבים תמציתו של הצו, תיארו את מצבם הכלכלי החמור ועמדו על ריבוי החולים והעניים, שסכנת מוות נשקפת להם, אם יגורשו בצינת החורף, שהיה קשה במיוחד אותה שנה. ועוד הוסיפו וציינו שהדרכים משובשות בגייסות וכי "העולם צר אצלינו", כי המדינות הגובלות בבוהמיה אסורות בישיבה ליהודים. לדברי הכותבים לא בא הגירוש "כי אם בגרמת העומדים עלינו לכלור תינו, באין ממציא עלילות ובלבולים שקר וכיזוב, האבין אונש גרושי שנאה פר אורזכי בייא אונזרי שררות, דיא אונז תמיד גשיצט האבין". משום כך הם מבקשים "בלי שהי", יעדרר זיך צו בפלייס להשתדל אום אייני רעקומנדאציען [Recommendation] מחצר לחצר, דזין מיר ניט איבר איילט ווערדן. מיר פר ליגין [vor-legen] לע"ת]ע"ת] רק הרחבת זמן, צו איינר אינקוויזיציען קומיסיאן [Inquisition(s)-Commission]."

המכתב-החוזר מפראג נשלח לשמונה מנהיגים ומרכזים יהודיים ב"קיסרות" ובהולנד²⁹. אחר כך נשלח מכתב דומה לוויניציאה³⁰. כן נשלחה אגרת לר' יהונתן אייבשיץ, במיץ שבלורין³¹. מקבלי המכתב-החוזר עשו מיד העתקים ממנו ושלחו לקהילות נוספות באירופה ואף במזרח. לקהילות הקיסרות והולנד הגיע המכתב, במקורו או בהעתק, עד סוף דצמבר 1744; לקהילות איטליה, אנגליה ודנמארק — בשבוע הראשון של יאנואר 1745. גם מווינא יצאו רוב המכתבים, המודיעים על צו הגירוש, ב"ז וב"ח בטבת תק"ה (22—23 לדצמבר 1744). לתפוצה גדולה ביותר זכה ה"רילאציען ממקרה בלתי טהור שאירע בעו"ה בק"ק פראג ועל הכלל כולו יצא במדינת פיהם, ח"י טבת תק"ה (23 בדצמבר 1744)³². היה זה מכתב שנשלח על ידי שמואל ורטהיימר לאביו באוגסבורג ונועד מלכתחילה להפצה נוספת. מ"רילאציען" זה — הראשון בשרשרת הדינים וחשבונות, בהם

המכתב החוזר. הכלול באגרת ארוכה יותר מפראג לוויניציאה, מן השליש האחרון לחודש טבת, סימונסון, נספח 11, עמ' 145.

29. לווינא, לקהילות ומנהיגים יהודיים בדרום גרמניה (כמפורט בהע' 28 לעיל), ליהודי חצר בדרסדן, להנובר, לקהל וליחידים בפרנקפורט דמיין, לידי בענדיט קומפרץ בנימיכן שבהולנד, לק"ק אמשטרדם, ויתכן שגם ללונדון, אם כי אפשר שלשם הגיעו רק העתקים מקהילות אחרות. מראי מקומות על תפוצת המכתב-החוזר — בהערות לפרק ג' להלן.

30. ע"י הע' 28 לעיל.

31. ע"י באגרתו לקהילת רומא — גרץ, אייבנשיץ, 426—428.

32. תרגומו העברי של ה"רילאציען נדפס ב"ט שבט תק"ה בוויניציאה, כנספח ל"טופס איגרת הבאה פה ויניציאה מק"ק אויגספורג", (הארכיון הכללי לתולדות ישראל, סי' 4 IT. ה"טופס" פורסם בשעתו ע"י ה. גרץ, MGWJ, 34 (1885), 49f. הנני מצטט במאמר זה מן הדפוס המקורי של הטופס, להלן: אכת"י 4 IT, טופס אגרת. על תפוצת ה"טופס" ובו ה"רילאציען, ע"י ליבן, שם, מס' 40. תרגום גרמני מודרני של ה"רילאציען: ליבן, שם, מס' 7. המקור, בעבר-יטיש, מצוי בארכיון קהילת מנטובה, תיק 116 תעודה (13) 25. ש. סימונסון, שתצלום הארכיון הוא בחזקתו, הרשה לי להשתמש בו.

הודיע הבן מזמן לזמן על המתרחש בעניין זה בבירת בית הבסבורג³³ — אפשר לעמוד על האווירה העוינת ליהודים בחצר הווינאית, ועל המבוכה החששות שאחזו את ראשי היהודים בעיר. לאחר בואו של זנוויל קרוב, ניסו רבים מהם לפנות אל מכריהם מבין השרים הרואים את פני המלכה ולשכך באמצעותם את חרונה. אולם תגובתה לנסיונות להעלות בפניה את העניין כבדרך אגב היתה כה חריפה, עד שאיש מבין השרות והמיניסטרים לא העז עוד לאמר לה דבר בעניין זה ולא כל שכן להגיש לה תזכיר³⁴. המלכה גזרה לאסור כל יהודי שייראה בחצרה ומשום כך נמנעו הברון דאגוילאר ושאר המנהיגים היהודיים המקורבים לחצר "לאסור עצמם לבוא לידי קלון וחרפה"³⁵. מבוכת יהודי וינא גברה עוד לאחר שנתפרסם צו הגירוש, ושמואל מרמז במכתבו על חששות לגזירות נוספות העלולות להיגזר על היהודים גם בארצות אחרות של המורשה ההבס-בורגית; הוא נמנע מלפרש את הדברים במכתב³⁶.

33. ליבן, מכתבים, מס' 7, 11, 38, 39, 42, 43, 48, 49, 61, 51, 52, 54, 55, 58, 59, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69. למן ה-23 בדצמבר 1744 ל-4 באפריל 1745. מס' 61 ייחס ליבן בטעות לתאריך מאוחר יותר.

34. "איזט ליידר אום דעם הויבט ווערק נוך ניקש גשעהן, אונ' איזט אפער נאר לאד' מלכה יר"ה מעמאריאהל אן צו ברענגן. מאן האט ניט אליין יעדער נאך זיינר בקאנדשאפט דז מיניסט-טרוים, זאנדרן שארי שררות, וועלכי נאר אנטרע [Entrée] אצל חצר האבין, אן גרופן. רק איזט אין אחד דער זיך גיטראט דיבור קל צו רידן. פיל וויניגר מעמאריאהל צו איבר געבין. ווילן, ליידר, עלילות שקר מפראג דערא גשטלטן לאד' המלכה יר"ה זיין בייא גבראכט וואורדן, דז אייניגי שררות טובים זא לטובת יהודים עט וואו פער דישקורש [= Per Diskurs] מאפירט[?], ממנה אבר גנז פייראג רעפרימאנדירט [= reprimandiert] וואורדן, בדברי חידודין שלא יאומן כי יסופר".

35. כך הנוסח בתרגום עברי בן התקופה, אכת"י IT 4, טופס אגרת. בנוסח המקורי: "אייניגי וועלכי אצל החצר מורגל זיין, ובראשם אדון באראן אגילאר ושאר אנשים שבתוכנו, וואלין עש ניט האסארדיין אפראנטירט צו ווירדן."

36. "וואו נון דיזוס ליידר פער קונשטערנאציאהן פער אורזכט [Consternation verursacht] ולהבא בכל תפוצות ישראל פר אורזוכין ווירט, זאל דז"ב"ה ישועתו שיקן", ומוסיף להלן: "בתוך המון עם גיהט המאמר כאן זעהר דיפירענט [= sehr different] שלא ניתן לכתוב, כי השדה לחריש"א עומד, ודי לחכימא וואו מאן נאך יודיצירט [judiziert] אונ' בפערכט [befürcht]. ומוכרחים אנחנו להיות כדומן על פני השדה. אי אפשר לגלות להקולמוס גודל הצרות. חכם עיניו בראשו ויראה את הנולד. כללא דמילתא זהו כמה מאות שנים שלא היתה גזירה ועת צרה על אחינו ב"י העומד" בצרה היושבים במדינות אלו כמו הצרה וועלכי ליידר דער מאהלין אויז גבראכין איזט." (השדה לחריש"א עומד = מוכרחים לשתוק במכתבים. כנ"ל דומן = מלשון דומיה. והש"י. היילפרין, פנקס ועד ארבע ארצות, עמ' 553 (שדה)). ברילאציון השניה של שמואל, שנס' לחה כשבע אחרי הראשונה (כ"ה טבת תק"ה 30.12.1744, ליבן, מכתבים, מס' 11), מסופר בפירוט יתר על טיב החששות והשמועות הנפוצות בווינא גם בקרב השררות הגדולים: שייתכן וינהגו ביהודי שאר ארצות המורשה כביהודי בוהמיה, ואפילו יהודי וינא יוכרחו לפנות את העיר ולהת-ישב באחד הפרוורים.

בי"ז טבת נתכנסו מנהיגי וינא "אצל באראן אגילאר, אונד פֿר שידנה פראפאזיציאנש³⁷, מכל חד לפי שכלו ומהותו גמאכט וואורדן — , וויא דאן — — אייניגי פאר שלאג רעזאלפירט³⁸ וואורדן". בהתאם להחלטות אלה הלך אגילאר "לאיזהו מקומן של שבחיים" אף שבח המגיע לכספים³⁹. כן הוחלט "ע"י אויז ווערטיגי שררות חשובים גדולים אינטרעסירט⁴⁰ צו זוכין". אולם שמואל אינו מפרט מה הוחלט ומה נעשה להשגת התערבותם של שליטים זרים. ודאי חשש לפרש דברים כאלה במכתבים. אפילו כן נראו יהודי וינא אותה שעה אובדי עצות. שמואל ורטהיימר ביקש מאביו, בשם שאר מנהיגי וינא, את "עצתו הרמה — — וואז בייא דער גלייכן עסקים פאר צו קעהרן איזט לטובת הכלל. דאן עז איזט כאן אלז נידר גשלאגן וממש חסר דעה מליתן עצה להמציא טרף ומזור, כי היינו למשל ולשנינה". קרוב לוודאי שמבוכתם של מנהיגי וינא אותה שעה, וחששם לכתוב בגלוי על פרטי העניינים, ניכר גם בשאר אגרות שנשלחו אז מווינא למקומות אחרים. בני משפחת גומפרץ בנימיכן ור' משה קאן מפרנקפורט ענ"מ התאוננו באותם ימים על קציני וינא שהם ממעטים בכתיבה ומרבים ברמזים⁴¹.

בראשית ינואר 1745, כבר ידעו רבים ממנהיגי היהודים את פרטי הגזירה וכן נתחוויר להם, מבקשותיהם של ראשי היהודים בפראג ובווינא, הצורך בהתערבות מלכים ושליטים לשם דחיית הגירוש. לאחדים נתברר, נוסף על כך, מתוך מכתבים שהגיעו מווינא, כי "קציניה" אינם יכולים להתיצב בראש ההשתדלות לביטול הגירוש, ומנהיגי היהודים באירופה פתחו בפעולה איש איש ממקומו.

37. Propositiones.

38. Vorschlag resoliert.

39. "איזהו מקומן של זבחים", (מתפילת השחר), משנה זבחים, פרק ה', משנה א'. ועיין רש"י שם: "... ושלמי ציבור". "שבח המגיע לכספים" = שוחד.

40. Intercession, הוא המונח להתערבות דיפלומטית של שליט אחד בחצר שליט אחר, השגור בפי בני התקופה. המונח השגור בפנינו כיום (מאז המאה הי"ט): Demarche.

41. ליבן, מכתבים מס' 17, אליהו בן בענדיט קלעף־גומפרץ בנימיכן לזכריה קלעף־גומפרץ בפירודה, 5 בינואר 1745 ("muss sehr geheim dort traktiert sein"); ליבן, שם, מס' 12, ר' משה קאן לווּלף ורטהיימר, כ"ז טבת תק"ח: "in den Brief von Mittwoch, d. 18 dss., den wir heute erhalten haben, erwähnen sie teils gar nichts, teils nur andeutungsweise, wo man nicht weiss, ob ihr eigenes Unglück oder das der Anderen gemeint ist" [אירוניה]. יהודי וינא כתבו נוסף על כך, בי"ז טבת תק"ה גם לוויניציאה (ע' סימונסון, נספח 9). במכתב זה נתבקשו יהודי וויניציאה להשתדל "בחצר המלכות שמה" להשגת התערבות של שלטונותיהם למען יהודי פראג. הם מתבקשים, בין השאר, ש"חלילה לכם שיוודע שמה שנת־עוררו דברים כאלה מאתנו, רק בדברי המלכות משמה לאדונתינו החסידה המלכה יר"ה מווינא, להיות שהמה מליצים על פי הפצרות ובקשות הסוחרים מבני מדינתם דרך כלל ובלי הזכרת שם ישראל".

ג

"הדבר נוגע לכלל דת יהדות, שה פוזרה. וישראל נמשלו לצאן. כשמכין באבריא — מרגישין כל האברין, כך ישראל⁴². ובפרט ק"ק רבתי-עם כק"ק הנ"ל וקיבוצי יהודי-בהמדינה"⁴³. כך תכבו והודיעו ראשי קהילת המבורג לראשי קהילת אמשטרדם על צו הגירוש. ואכן, המעיין בעשרות האגרות, שנצטלבו וחזרו ונצטלבו בדרכי הדואר של אירופה, החל מסוף דצמבר 1744, יכול לדמות את התעוררות הקיבוצים היהודיים לעזרת הקהילה השרויה בצרה, לתגובת אבריו של גוף אחד. המהירות הבלתי-רגילה של תפוצת הידיעה; ההשתדלות להניע התערבויות דיפלומטיות, שהחלה כמעט בעת ובעונה אחת בכמה חצרות; הדמיון בין שיטות ההשתדלות והנימוקים שהעלו העסקנים למקומותיהם, כל אלה מעידים על כך.

ההשתדלות הדיפלומטית בעניין גירוש פראג נפתחה בבת אחת מששה מרכזים יהודיים, מייד לאחר שנתקבלו שם מכתבי האזעקה מפראג או מווינא. בראשית הפעולה לא ידעו רוב המשתדלים — אם כי שיערו — שהיא מתנהלת גם ממרכזים אחרים, וברור שלא ידעו מה מתכננים ומה מיעצים האחרים. הבקשות והעצות שיצאו ממרכזים אלה ונתפשטו מעגלים מעגלים על פני קהילות אירופה הביעו איפוא בכל מקום את דעת הכותבים ואת שיקוליהם בלבד. ובכל זאת העלו כולם אותם הנימוקים במכתביהם: נימוקים כלפי פנים שבאו לעורר למעשים, ונימוקים כלפי חוץ לצורך ההשתדלות בחצרות⁴⁴. שנים מבין הנימוקים הפנימיים נשנים בכל האגרות שהגיעו לידינו. בראש וראשונה ניתן בהן ביטוי להתעוררות הספונטאנית לחוש לעזרתה של קהילת פראג, "המטרופולין של ישראל"⁴⁵ ומרכז התורה לכל גולת אשכנז. ואכן היתה קהילה זאת, אחת הגדולות והעתיקות שבקהילות אירופה, בעלת מעמד מיוחד במדינות אשכנז ובאירופה כולה⁴⁶. הנימוק השני היה פוליטי: באמצע המאה ה"ח כבר לא נהגו לגרש קיבוץ יהודי שלם ממקומו, ומעשה הגירוש מפראג עשוי היה לשמש תקדים מסוכן. מנהיגים יהודיים הזהירו זה את זה, כי "יש לחוש פן תפשה

42. מכילתא דר' ישמעאל, יתרו, פרשה ב' (הוצאת הארואויטץ-ראבין, תרצ"א, עמ' 209). כיו"ב גם מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי, מהד' אפשטיין-מלמד, פרשת יתרו, י"ט (ו') עמ' 139.

43. מכתב מהמבורג לאמשטרדם, עש"ק כ"ז טבת תק"ה. אכת"י HM 1098.

44. S. Stern, *The Court Jew* 202–207, שסמכה רק על קובץ מכתביו של וולף ורטהיימר (ליבן, מכתבים), דימתה לראות בוורטהיימר את מנהיג הפעולה כולה, בעל מרות מרכזית בקרב יהודי החצר (שם, עמ' 204). H. Schnee, *Die Hoffinanz und der moderne Staat*, Berlin 1955, III, 223, אף הוסיף והסיק מכאן על קיומו של "ארגון בינלאומי מרכז אירופי" בקרב יהודי החצר. תאורו של שני הוא בכלל בעל נימה אנטישמית מובלעת.

45. מכתב מווינא לשלמה רקח בוויניציאה, 22 בדצמבר 1744 סימונסון נספח 9 עמ' 142.

46. בשנת 1729 נימנו בפראג 10,507 יהודים. באותה שנה נרשמו שם 806 "סטודנטים" יהודיים מכל ארצות אירופה, בכלל 2289 יהודים "זרים" שישבו בקהילה. עי' J. Prokes, *Die Juden in Prag*, 1932, 297–332, *Prager Judenkonstruktion vom Jahre 1729*, *JGJČ*, IV (1932), עמ' נתונים על גידול האוכלוסין הממוצע ל-10 שנים בקהילת פראג, שניתן להסיקם ממאמר אחר של פרוקש (הע' 25 לעיל) היו בה ב' 1745 כ-13,000 ילודים

המספחת ואש המתלקחת בשאר מלכויות ומדינות ובכל פינות, כי מכה מהלכת היא. מברית מן הקצה אל הקצה, בכל מקום שם ישראל ימצא".⁴⁷

המכתבים הביאו לתוצאות ראשונות, ימים ספורים בלבד לאחר הישלחם. למן האחרון בדצמבר 1744, שלחו חצרות שונות, בזו אחר זו, הוראות לנציגיהן הדיפלומטיים בווינא להתערב בחצרה של מריה טרזיה, לטובת יהודי פראג.

*

קהילות הולנד היו הראשונות שביקשו את ממשלתן להתערב לטובת יהודי פראג. יחסם החיובי של שלטונות הולנד ליהודים, שהיה מפורסם באירופה כולה, עורר כנראה מנהיגים יהודיים במקומות שונים בקיסרות ומחוצה לה למהר ולכתוב לשם.⁴⁸ אולם יהודי הולנד הקדימו ופעלו מיד עם קבלת מכתבי־האזעקה מפראג, עוד לפני שהגיעו אליהם מכתבים ממקומות אחרים. בסוף דצמבר 1744 קיבל בענדיט גומפרץ בנימיכן את המכתב־החוזר מפראג. בו ביום כתב לאמשטרדם, וביקש מקרובו, הפרנס, לנסוע להאג ולהשתדל בפני השטאטן־גנראל. הוא מיהר וכתב בענין זה גם להאג וכן עורר את יהודי לונדון לבקש השתדלותו של מלך אנגליה.⁴⁹ בינתיים קיבלו גם פרנסי אמשטרדם מכתבים, שנשלחו אליהם, בידי רץ מיוחד מפראג, דרך האנובר.⁵⁰ פרנסי אמשטרדם, אשכנזים וספרדים, התוודעו, הכריזו על מגבית לעזרת יהודי פראג, ומינו "גדעפוטיהרטי, זוא וואול פון אלטי אלש רעגיהרענדי פרנסים, אום צו גין זוא וואול בייא דיא שררה אלהיר אלש בייא דיא הערן שטאטן אין דען האג".⁵¹ בכ"ו טבת תק"ה, ה'31 לדצמבר 1744, נפגשו בהאג

47. אכת"י 4 IT, טופס אגרת, מכתב מאמשטרדם לוויניציאה (שנדפס ב"טופס" הנ"ל יחד עם הרילא־ציון מווינא ומכתב מפרנסי מדינת שוואביה למנהיגי קהילת ויניציאה). השווה במכתב פרנסי מדינת שוואביה לקהילת מנטובה: "כי גם המה יושבים תחת ממשלת המלכה יר"ה וצריכין לחוש פן תעבור גם עליהם כוס התרעלה ח"ו". (סימונסון, עמ' 132; בתרגום גרמני: ליבן, מכתבים, מס' 15).

48. בייחוד רבו הפניות לר' בענדיט גומפרץ־קלעף בנימיכן ולטוביה בועז בהאג, שהיו ידועים כ"תקיפים" גדולים אצל השטאטן־גנראל. עיין שני מכתבים מהמבורג לאמשטרדם מכ"ז טבת ומכ"ג שבט תק"ה, לטוביה בועז בהאג, אכת"י HM 1098; ליבן, מכתבים, מס' 8, 13, 14, 17, 20, 24, 26, 28, 30 (מפירודה, פרנקפורט ענ"מ, דרוזן, הנובר לקהילות הולנד ובייחוד לשני הנ"ל); סימונסון, נספח 20, מכתב ממנטובה לאמשטרדם.

49. ליבן, מכתבים, מס' 17, מאליהו (בנו של בענדיט גומפרץ־קלעף) בנימיכן לזכריה קלעף בפירודה, ב' בשבט תק"ה (5 לינואר 1745). איציק ורטהיימר מפירודה שלח העתק האגרת לאביו וולף באוגסבורג, וכן נהג גם להאב, בקשרו בדרך זאת בין אביו לבין קהילות הולנד.

50. ליבן, מכתבים, מס' 20. איציק ורטהיימר כתב לאביו באוגסבורג (ה' שבט, 8 לינואר), שהפרנס ר' קאפיל פרנקל בפירודה קיבל מכתב מאמשטרדם, המודיע על המכתב־החוזר, על המגבית ועל המשלחת להאג.

51. מדברי המדפיס קאשמאן בן יוסף, בהקדמתו למהדורה השניה של "שארית ישראל" לאמלנדר, צוטט ע"י רסט, עמ' 16—17. גדעפוטיהרטי — Gedeputeerte = צירים, שלוחים מבין הפרנסים לשעבר ושבהווה. בליבן, מכתבים מס' 20, כותבים מאמשטרדם לפירודא שה־Deputierte נבחרו

משלחות מאמשטרדם ורוטרדם עם הבנקאי המקומי טוביה בועז, הופיעו, יחד עם שליחי הספרדים, בפני השטאטן גנראל והגישו תזכיר⁵². בתזכיר נאמר כי אחיהם מפראג הבטיחו בכל הקדוש להם, שלא עשו דבר שיש בו כדי לעורר את זעם המלכה. כן ציינו שהגירוש עשוי לגרום ליהודי הולנד נזקים כלכליים חמורים, משום שמגיעים להם סכומי כסף ניכרים מאחיהם שבפראג ובמלכות בוהמיה, ויש חשש שהללו לא יוכלו לפרוע חובותיהם בגלל הגזירה. "גם הקשרים ההדדיים והסחר בין היהודים כאן לבין אלה שבממלכה הנ"ל [בוהמיה] ייפסקו וינתקו על ידי כך לחלוטין, דבר העלול לגרום נזק ללא תקנה, והרס גמור של משפחות יהודיות רבות בפרובינציה זאת"⁵³. השטאטן גנראל נתבקשו להתחשב בנימוקים של צדק, רחמים ותועלת כאחד, ולהורות לשגריר הולנד בווינא, שינקוט בכל הצעדים הדרושים למינוי ועדת־חקירה ומניעת צו הגירוש. השטאטן גנראל שלחו העתק מן התזכיר היהודי לשגרירם בווינא ברוך ואן בורמאניה, והורו לו, שיחקור וידרוש מה גרם לצו "כה פוגע"; ואם ימצא כי אין סיבה מספקת לגירוש עליו לייצג את "האינטרס שיש לתושבי המדינה הזאת, מפאת קשרי המסחר שלה" ולהשתדל במתינות ובוהירות לטובת יהודי פראג. הוראת השטאטן גנראל נשלחה מהאג בידי רץ מיוחד לשני מנהיגים יהודיים בווינא, על מנת שהללו יעבירוה לידי השגריר ואן בורמאניה⁵⁴. בשבוע הראשון של ינואר 1745, כבר מיהרו פרנסי הקהילות הנ"ל להודיע למנהיגים יהודיים במקומות אחרים ש"כבר יגענו ולא נחנו ומאד טרחנו להמציא כתבי מליצה והשתדלות... מאצילי הארץ שרי מדינה זו האלאנדיין. וכן ביקשנו מאחינו יושבי אנגילאטירה, להשתדל אצל המלך יר"ה שם". הם זרזו את מועניהם למהר ולעשות כמותם בחצרות שליטיהם⁵⁵.

כדי לנסוע לטוביה בועז בהאג, והוא התיצב, יחד עם ה"פורטוגזים", בפני השטאטן גנראל. נוסח החלטת השטאטן מציין שהתזכיר הוגש על ידי שלש הקהילות — אמשטרדם, רוטרדם והאג רסט, עמ' 20).

52. התזכיר נכלל בנוסח החלטת השטאטן גנראל מן ה־31.12.1744, ניתן (בהשמטות) על ידי רסט, עמ' 20–22. הש' גם ליבן, מכתבים, מס' 20.

53. הנימוקים הכלכליים שהושמטו על ידי רסט הושלמו על ידי קויפמן, בורמניה, 33–34. הדברים כלשונם: *Dat Oock de onderlinge correspondentie en Negotie tusschen de Jooden aldaer en de van voors Koninckryk daer door t'eenemael geinterrumpeert en verbrooken soude werden tot onherstelbaere Schade en Totale Ruine van veele Joodsche Famillien en Dese Provintie.*

54. ליבן, מכתבים, מס' 17. כתב ההוראה נשלח לאנשל ארגנשטיין ואברהם זינצהיים, סוחרים ויהודי־חצר בווינא. במכתב זה מסופר עוד שבענדיט גומפרץ, אשר ישב בנימינן וטרם שמע על הצלחת המשלחת, קיבל ב־1 לינואר 1745 שטאפט מפרנקפורט ענ"מ, ונסע בשבת (!) להאג. שם שמע על הצלחת המשלחת ואעפ"כ החליט להשאר בבירה עד לשוב הרץ המיוחד מווינא. כדי לחכות ליריעות אפשריות שתבואנה מווינא, ולהחליט על יסודן מה צריך להוסיף ולפעול בענין זה.

55. פרנסי אמשטרדם למטובה (נכתב בין ה־3 ל־9 בינואר 1745) — סימונסון, גספח 12. והשווה: ליבן, מכתבים, מס' 17 (לפיורדה), 24 (לדרודן), 30 (לפרנקפורט); אכת"י HM 1098 (להמבורג).

*

באולסבורג שבדרום גרמניה מיהר וולף ורט היימר בסוף דצמבר 1744, להיענות לקריאות העזרה מווינא ומפראג. הוא הכיר את רוב שליטי ה"קיסרות"⁵⁶ אך הסתפק בפנייה בכתב אל כמה מן השליטים, כי לא יכול היה לעזוב את אונסבורג, כפי שכבר הוסבר לעיל (הע' 10). אמנם הוא עצמו היה סבור שלא תמיד קוראים השליטים (ואף מנהיגים יהודיים, אשכנזים ופורטוגזים) את המכתבים המגיעים אליהם. ואפילו כן — אין השפעתם מרובה⁵⁷. לפיכך הוסיף ועורר — במישרין ובעקיפין — את היהודים המקורבים לחצרות השונות, לראות בעצמם את פני השליטים ולהשתדל בפניהם שיפעלו לביטול הגירוש. אף המשיך להמריץ את ההשתדלות על ידי משלוח חומר אינפורמטיבי והדרכה מדינית. בכ"ג טבת תק"ה (ה' 28 בדצמבר 1744), כתב וולף ורטהיימר לפרנקפורט דמיין, אל גיסו ר' משה קאן, שהיה מקורב לארכיבישוף ממיינץ, ועורר אותו לנסוע לארכיבישוף⁵⁸. ורטהיימר ראה חשיבות יתירה בהתערבותו של שליט זה, שהשפעתו היתה מרובה בחצרות הגדולות של הקיסרות, ובפרט בחצר בית הבסבורג⁵⁹. כסבור היה שמכתב של הארכיבישוף אל מריה טרויה עשוי לשכך את רוחה או להניע אותה לדחות לפחות את מועד הגירוש. שהרי אם חטאו אנשים אחדים, אין להעניש בגללם את כל העדה, ומה גם ללא כל חקירה ודרישה. והרי לאחר יציאת הצרפתים מפראג (ב' 1742) לא מצאה ועדת החקירה אשמה ביהודים, אלא באצילים ועירונים לרוב, ויתכן שגם משום כך מבקשים עתה העירונים לבוא על היהודים בעלילות דברים ולהבאיש ריחם. נוסף על כך עורר ורטהיימר את גיסו לכתוב לטוביה בועז בהאג⁶⁰, שישתדל להשיג

הידיעה על ההתערבות נתפרסמה גם בעתונות. עי' למשל Augspurgische Ordinari-Post-Zeitung, 23.1.1745 (ידיעה מן ה' 13 בינואר); Haude-Spenerische Zeitung, Berlin, No. 5. 56. וולף היה, יחד עם אביו, פאקטור-חצר של בית הבסבורג, סכסוגיה-פולין, פפאלץ, באוואריה ושאר נסיכים שבקיסרות, לקח חלק בפעולות פינאנסיות-מדיניות שלהם ולעתים אף ייצג את האינטרסים שלהם זה כלפי זה. עי': D. Kaufmann, S. Stern, The Court Jew, 63, 89, 92–3, 235; mann, Samson Wertheimer und seine Kinder, 29–33. ועיין לעיל הערה 10, עמ' 128. 57. ליבן, מכתבים, מס' 8 (למשה קאן בפראנקפורט). בארכיון הכללי לתולדות ישראל (CS 85) שמורה חבילת טיוטות של תזכירים בעניין הגירוש מאת וולף ורטהיימר אל שליטים שונים. שנים מהם, (אוטוגראפים) שנועדו לבישוף בממברג-וירצבורג, היו מכוונים לחיזוק טענותיה של משלחת יהודית אשר עמדה להתייצב לפני הבישוף, על פי עצתו של ורטהיימר. האחרים (פרט לעוד אחד שידובר בו להלן), אינם אלא העתקים של אחד משני התזכירים לבישוף בממברג, בשינויים קלים בלבד לפי הצורך. מכאן שוולף לא ראה בתזכירים שבכתב אלא חיוק וביסוס לבקשות שבעל פה.

58. ליבן, מכתבים, מס' 8. עוד ידובר על כך להלן.

59. הדוכס-הבורר ממיינץ היה Reichskanzler וה-Reichsdirektor של הקיסרות. הוא שימש כקאנצלר של הקיסר מבית ויטלסבאך (הבאווארי), אולם זיקתו המסורתית לבית הבסבורג הכשירה אותו במיוחד למעשי תיווך בין שני הצדדים הלוחמים. עיין למשל: Arneth, III 11, 12, 16–28. 60. אותה שעה (ה' 28 בדצמבר) כבר התכוון טוביה בועז לפנות בעניין זה לשטאטן גראל, כאמור לעיל.

המלצות מן השטאטן גנראל ואולי אף ממלך אנגליה. כן יעץ שקהילת פרנקפורט תשלח משלחת לקהילת רומא, לשם השתדלות משותפת אצל האפיפיור, שדברו ודאי עשוי היה להשפיע על המלכה אשר אדיקותה הקאתולית היתה שם דבר בחצרות אירופה. ורטהיימר הוסיף ויעץ שלייב (אחיו של משה קאן), יסע מפרנקפורט להילדסהיים, אל הירש אופנהיים המקורב לדוכס־הבורר והארכיבישוף מקלן, וישפיע עליו שיסע אל הארכיבישוף וישדל אותו לכתוב לווינא. נראה שורטהיימר קיווה להפעיל לחץ משפחתי על מריה טרוזיה, נוסף להשפעת השליטים הקאתוליים. לצורך זה יעץ שלייב קאן הנ"ל יסע גם לבראונשווייג כדי לשכנע את אלכסנדר דוד, יהודי־החצר של הדוכס מבראונשווייג, להשיג מכתב המלצה ממנו ומאמה של מריה טרוזיה, שהיתה דודת הדוכס הנ"ל. נוסף על כך יעץ שלייב קאן יסע גם אל אחיו של אלכסנדר דוד (מיכאל דוד, יהודי החצר של ג'ורג' השני, הדוכס־הבורר מהנובר ומלך אנגליה), לשם השגת מכתב המלצה ממועצת החצר בהנובר.⁶¹

וולף ורטהיימר עשה מאמצים להשיג גם את התערבותו של הבישוף מבמברג־וירצבורג, שהיה בעל השפעה ניכרת בחצרות החלק הדרומי של ה"קיסרות" ובייחוד מכובד היה בחצרה של מריה טרוזיה.⁶² לצורך זה כתב ורטהיימר לבנו איציק פיורדא (ב־29 בדצמבר 1744) והציע שראשי קהילה זו, שבחלקה נתונה היתה לשלטונו של הבישוף מבמברג־וירצבורג,⁶³ ישלחו משלחת אל החצר בבמברג.⁶⁴ ראשי קהל פיורדא התמהמהו, עד שקיבלו מכתב מפרנקפורט, מר' משה קאן, ובו הצעה דומה. לאחר שוולף ורטהיימר שמע מפי בנו שקהל פיורדא החליט להיענות להצעתו,⁶⁵ כתב מצדו מכתב אישי לבישוף (ב־4 לינואר 1745), כדי להכשיר בכך את הקרקע לביקורם של שלוחי פיורדא.⁶⁶ הוא השתמש במכתבו אל הבישוף באותם נימוקים שהציע לראשי קהל פיורדא ולכל העומדים להשתדל בחצרות

61. על שני האחים לבית דוד עי' Schnee, II, 71–80, 86–99.

62. הוא הדוכס מ־Schönborn, אחיו של הדוכס־הבורר ממיין, שהיה Reichs-Vice-Kanzler של הקיסרות, ומקובל על בית הבסבורג ובחצר באוואריה כאחד. יחד עם אחיו ניסה לתווך לא אחת בין שני הצדדים הלוחמים. בסתיו 1741 נתבקש וולף ורטהיימר על ידי המיניסטר Sinzendorf בווינא, לפנות אליו ולנסות לברר יחד עמו אפשרויות של פיוס בחצר הבאווארית. המגע נתקיים, אך לא הביא תוצאות. עי' Arneht, I, 236–237.

63. בחלקה האחר לנסיכות אנסבאך. עי': F. Neubürger, Das Sonderrecht der gemeinen Judenschaft zu Fürth-Nürnberg, 1902.

64. ליבן, מכתבים, מס' 10.

65. ליבן, מכתבים, מס' 13. במכתב נרמז שההחלטה נתעכבה בגלל המחלוקת הפנימית בקהילה.

66. אכת"י, CS 85. "העתק ווש מ' דען, מן מלכה יר"ה באונגרן, במדינו' פיהמן ובפראג בובליצירטן גירוש. מאויגשבורג, ד' יענר 1745 לאדון בישוף יר"ה מבאמבארג אונ' ווירצבורג. דוכס משינבורן לבאמבירג גר בוועגלך גשריבן, אום אצל אדוניתנו מלכה לטוב' הכלל זיינה המלצה איין צו ליגן, דאמיט איין קומיסיאן גועצט והגירוש דדורך בטל ווירט." בגוף המכתב, הכתוב גרמנית, רשום התאריך: 4 לינואר.

אנשי הכמורה השונים⁶⁷. הוא פתח בתיאור הנזקים שיהודי פראג סבלו בגופם, בממונם ובכבודם מחמת השוד והפרעות ואימת הגירוש. האשמת היהודים בבגידה תהפכם לפושעים גם בעיני השלטונות של שאר המדינות, בהן הם עתידים לחפש מקלט לאחר הגירוש. לדעתו, הגראף קינסקי, הקאנצלר של בוהמיה, הוא אשר גרם לגזירת הגירוש, בספרו למלכה עלילות שקר על היהודים. שהרי לא יאמן כי "הוד מלכותה מסוגלת היתה להגיע להחלטה, שדוגמתה לא היתה מעולם, לקחת — את הרכוש, הדם, האשראי, המחיה ואף את החיים עצמם מאלפים רבים כל כך של נפשות, בעיצומה של אש המלחמה המלהטת עתה כמעט בכל אירופה (מבלי לאמר במה חטאו, או להעניש את החוטאים בלבד, כיאה ובהתאם לכל חוקי אלהים ועמים)"⁶⁸. ורטהיימר מבקש את הבישוף להתערב בחצר המלכה למען דחיית הגירוש ומינוי ועדת־חקירה, והוא פונה אליו אישית, על סמך יחסיו הטובים עם הבישוף, ובשם רגש הרחמים האנושי כלפי אלפי נפשות, שסכנת מוות ללא קבורה נשקפת להם בדרכים. אף הוא מוסיף ועומד על הסכנות הכרוכות בדבר "להרבה אלפי נוצרים, שיינזקו כתוצאה מפשיטות־רגל שללא ספק תיגרמנה [על ידי כך], וכן כתוצאה מהידבקות במחלות שחס־וחלילה עלולות להתפשט. לבסוף, יעשה־נא [הבישוף] למען אישיותה הרמה והמקדשת של הוד מלכותה מלכת הונגריה ובוהמיה עצמה, לבל תועמד על ידי אויבי היהודים בפני אחריות כבדה כל־כך"⁶⁹. אולם, למרות המאמצים שהושקעו עוד, בשבועיים הראשונים של ינואר 1745, במעשה השתדלות זה על ידי הפרנס ר' קאפיל פרנקל מפיורדא וגם על ידי ורטהיימר עצמו, נמנע הבישוף לכתוב לווינא והסתפק לפי שעה בפניה בעלי־פה לציר בית הבסבורג בחצרו⁷⁰.

67. השווה את הנימוקים שיובאו להלן, לנימוקים המופיעים בליבן, מכתבים, מס' 10 (לשלוחי פיורדא), ומס' 15 (לשם השתדלות בחצר האפיפיור).

68. an Sonsten Ihro König: May: unmöglich eine Solche Nie in der Welt erhörte arth Geschöpfte resolution haben fassen könoen, bey dem jetzigen Kriegs feyr So fast in Ganz Euoropa(!) flamet. So Ville Tausendt Sellen (ohne zu sagen waß Sye gesindiget haben oder den gesindigten, gleich alle Göttliche und Völker Recht, es mit sich bringen, allein zu Strafen) gut bluth, Credit, Nahrung ia daß leben Selbstset — zu nehmen . . .

69. סוף הציטאט כלשונו: Endtlich, Thun höchst-Diselbte solches, wegen der allerhöchst: und aller Heiligsten Persson Ihrer König: Hungar: und Boheimb: May: Selbststen, auff das Dieselbe in keiner so Schwehren Verantwortung bey Gott durch deren .Juden feinde gesetzt werden

70. בשבוע השני של ינואר 1745 נודע לוולף ורטהיימר שלוחי פיורדא נתקבלו אצל הבישוף והלה, אף ששיבח בפניהם את טיעונו של ורטהיימר במכתבו הנ"ל, נמנע לפי שעה, עד שיתבררו יותר יחסיו הדיפלומאטיים עם בית הבסבורג, מלפנות אל המלכה (ע' ליבן, מכתבים, מס' 19); ורטהיימר כתב שנית אל הבישוף (ב־15 בינואר) וצירף למכתב זה העתק שני מיסמכים בדבר גורת שגור שר צבא הבסבורגי על יהודי מוראביה בשנת 1741 וביטול הגזירה בפקודת מריה טרוזיה עצמה. הוא הסב את תשומת לבו של הבישוף למשפט בפקודה ההיא, הקובע שאין לגזור

בראשון לינואר 1745 (כ"ז בטבת תק"ה) פנה ורטהיימר אל כמה יהודי-חצר בדרוזן וניסה להביא באמצעותם להתערבותו של מלך פולין (הוא הדוכס-הבורר מסאכסוניה) ושל הדוכס מווייזנפלד, מפקד הצבא הסאכסוני⁷¹. התערבותו של זה האחרון היתה חשובה במיוחד משום שהיה בקשר עם גיס המלכה קארל מלורייך, מפקד הגייס ההבסבורגי, שהעביר את הידיעה על "בגידת" היהודים למלכה.

בראש חודש שבט, 4 לינואר, שלח ורטהיימר, יחד עם פרנסי "מדינת" שוואביה, מכתבים לקהילות רומא, מנטובה, ויניציאה וטורין. נוסחם היה כמעט אחיד, אולם לכל קהילה הופנו גם בקשות מיוחדות. כל הקהילות נתבקשו לעשות למען הצלתה של קהילת פראג, "שמארבע פינות העולם פונים לשם ללמוד תורה". אף הובע חשש באזניהן, ש"אולי חלילה מכה מהלכת היא, כי מי יודע היכן הדברי' מגיעים בשאר מדינות וגם בשאר מלכויות. כולן נתבקשו "לעשות להם נדבה" וכן "לסייע להם בהשתדלות ע"י הרצים, קורירי [Corriere] ושטאפיטי [Stafette], מחצר לחצר להרבות מליצי' ופרקליטי יושר להמלכה יר"ה". קהילת טורין נתבקשה להשיג כתב-המלצה ממלך פיימונט, קהילת רומא מן האפיפיור, קהילת ויניציאה מן הסינאט הויניציאני, וכן מכתב מן הנונציאו האפיפיורי בוויניציאה לנונציאו האפיפיורי בווינא. אנשי קהילת מנטובה נתבקשו לשלוח שני שליחים לרומא לשם השתדלות, יחד עם ראשי קהילת רומא, בחצר האפיפיור. הנימוקים שהציע וולף ורטהיימר לשם השתדלות אצל הבישוף מבאמברג-וירצבורג, הוצעו גם לשם ההשתדלות אצל האפיפיור והנונציאו כדי שיפנו למלכה "בדרך תוכחה שמצד היראה"⁷². למחרת שלח וולף ורטהיימר לידי בנו שמואל בווינא נוסח של בקשה, שלפי עצתו על שליחי קהילת פראג בווינא להגיש לכל אחד מן המיניסטרים של בית הבסבורג, בצירוף תזכיר קצר למריה טרזיה. המיניסטרים נתבקשו לדאוג לכך, שהתזכיר יגיע לידי המלכה, "לבל תטיל על עצמה, למען השם, אחריות כבדה מנשוא"⁷³.

על חייבים וחכאים כאחד (ע') "העתק ווש ט"ו ינואר, 1745 מגירוש במדינו' פיהמן ווידרום לאדון בישוף יר"ה מבאמבורג גר נוך דרוקהו גשריבן הבי, אום ב"י הנ"ל לאדוניתנו מלכה יר"ה צו רקומנדירין", אכת"י CS 85). קופיל פרנקל נסע עוד מחצר הבישוף למקומות אחרים בפראנקוניה, והצליח בסופו של דבר להגיע את נסיכי ה"מחוז" (Creys) הקיסרי הפראנקוני לכתוב לווינא בעניין הגירוש (ליבן, מכתבים, מס' 33).

71. ליבן, מכתבים, מס' 23, 24 (תשובות אליהו ליהמאן ור' מיכל אפטא-שטיגנשיידר לוולף ורטהיימר). מכתביו אליהם — לא נשתמרו.

72. ע'י הע' 32 לעיל. אכת"י IT4, טופס איגרת היא נוסח המכתב לוויניציאה. על הנוסח לקהילת מנטובה — עיין הע' 47 לעיל. נוסח המכתב לקהילות טורין ורומא לא הגיע אלינו. על הבקשה לטורין אפשר ללמוד מתשובתה לפרנסי מדינת שוואביה (ליבן, מכתבים מס' 41). ואילו על הבקשה לקהילת רומא — מתוכן המכתבים האחרים ומן התקוות שתלה ורטהיימר בהתערבות האפיפיור.

73. "העתק מפארמיולאר זא לדעתי הקלושה, פר ניטאג אונ' נוצליך עראכטי, דש קהל פראג אן אלי קיניגליכה מיניסטר לוויין גירוש שרייבן והמעמליאל לאדוניתנו מלכה יר"ה בייא ליגן

כל הדברים האלה עשה וולף ורטהיימר בשבוע ימים, שמן ה' 28 בדצמבר ועד ל' 5 בינואר 1745. אולם חלק גיכר מעצותיו הגיע אל המנהיגים היהודיים למקומותיהם, כבר לאחר שהללו פתחו בפעולה על דעת עצמם.

*

ר' משה קאן בפרנקפורט על נהר מיין קיבל אף הוא את המכתב־החזרה מפראג. בתשובתו לוולף ורטהיימר ציין כי הוא ובני קהילתו נודעו למשמע הדברים, וכי מאז בוא המכתב הם שולחים מכתבים דחופים "לכל המקומות בהם גרים יהודים". הוא הוסיף וטען כי נתכוון לנסוע למיינץ, עד שקיבל את מכתבו של ורטהיימר, אלא שחכה לידיעות מווינא על תכניות המנהיגים היהודיים שם⁷⁴. אולם "קציני" וינא מיצטו לכתוב והסתפקו ברמזים. משום כך — "העולם נושא עיניו אלי, באמצעות אדוננו רב החדש, הקורפירשט במיינץ יר"ה"⁷⁵.

במיינץ ביקר ב' 3 בינואר ונתקבל לראיון לעת לילה אצל הארכיבישוף. הראיון ומעשיו של משה קאן ביומיים שלאחר מכן, תוארו במכתב נוסף לוורטהיימר, אחד הצירויים ביותר באוסף המכתבים הנ"ל⁷⁶. בהיכנסו לארכיבישוף נפל ר' משה מלוא קומתו ארצה "בבכי" ותחנונים על עם ה', ויחל משה⁷⁷, עד כי ממש חיל ורעדה אחזונו, ונכמרו רחמי אדוננו רב החדש הקורפירשט יר"ה". לפי דברי קאן, נועץ הארכיבישוף בו בלילה עם המיניסטרים שלו ולמחרת לקח דברים עם שגריר בית הבסבורג במיינץ. קאן מיהר אחר כך אל השגריר, אולם לא הציל מפיו דבר, פרט לכך ששלח דו"ח על השיחה לווינא. לאחר שעות אחדות ערך הארכיבישוף עצמו מכתב למריה טרוזיה. לפי דבריו של קאן כתב לה, כי הידיעה שהיא עומדת לגרש אנשים שנהנו שנים רבות מחסדה והמוכנים להוסיף ולשרתה, תעשה רושם רע ביותר בקיסרות ובאירופה. לעומת זאת אם המלכה תאפשר להם לכפר — על ידי נאמנות

זאלטן, זא יו' ג' ב' שבט תק"ה ל' מאויגשבורג לבני ר"ש[מואל] לוויין גשיקט הבי", אכת"י CS 85.

74. ליבן, מכתבים, מס' 12. טענתו של משה קאן שהתחיל בפעולה עוד לפני שקיבל מכתבו של וורטהיימר מתאשרת — לפחות בחלקה — משני מקורות אחרים. א) מכתב להולנד (ליבן, שם, מס' 17) בו מסופר שבענדיט גומפרץ החליט לנסוע "ביום ו' האחרון" (הוא כ"ז בסבת, 1 בינואר) להאג, בעקבות מכתב שנתקבל מפרנקפורט. ב) אגרת מפיוורדה לוורטהיימר, המספרת על בוא המכתב ממש קאן, שנשלח ב' 3 בינואר 174 (ליבן, שם, מס' 14). מפרנקפורט לפיוורדה וכן מאוגסבורג לפיוורדה הגיעו מכתבים באותה תקופה במשך כ' 3 ימים, (וקו החזית עבר אז בין שתייהן!). מכתבו של ורטהיימר לקאן נשלח כאמור ב' 28 בדצמבר ובאמצע היתה שבת (ה' 2 בינואר). לפי זה לא יכול היה המכתב של קאן, שהגיע לפני ה' 3 בינואר לפיוורדה, להיכתב על סמך מכתבו של ורטהיימר.

75. שם, שם: Die Welt richtet ihre Augen auf mich, durch Vermittlung unseren gen Herrn des Kurfürsten יר"ה — —

76. ליבן, מכתבים, מס' 16, מן ה' 5 בינואר 1745, ב' שבט תק"ה.

77. שמות ל"ב, י"א.

רבה עוד יותר — עוונות שלא נתמקרו אפילו בימי הפרעות, יתפרסם שמה כמלכת־חסד. מכתב זה נשלח על ידי קאן, בידי רץ מיוחד, סמוך לחצות הלילה לווּינא, אל ר' בערוש עשקלס, שנתבקש למסרו שם ליועץ־החצר של מיינץ על מנת שימסרנו למלכה⁷⁸. בו ביום נפגש משה קאן גם עם הקאנצלר של מיינץ, הברון ערטהאל⁷⁹, שעמד לצאת לפרנקפורט למחרת היום. ערטהאל הבטיח לו להשפיע על צירי הנובר וסאכסוניה, שיפנו גם הן לווּינא, ואף קיים את הבטחתו⁸⁰.

משה קאן השיג כל זאת במיינץ במשך שני ימים, 3–4 בינואר. מייד לאחר מכן יצאו מפרנקפורט מכתבים למנהיגים היהודיים, שהודיעו על פעלו ועל הזכות שנתגלגלה על ידו להביא רווח והצלה לבני ישראל השרויים בצרה⁸¹.

*

גם בסאכסוניה החלה ההשתדלות בשבוע האחרון של דצמבר 1744. ב־22 בו פנו יהודי פראג עצמם למועצת החצר הסאכסונית, בבקשה לעשות לביטול הגזרה. הם עמדו בעיקר על הנזקים הכלכליים הצפויים לסאכסוניה מחמת הגירוש; לאלתר — לאוצר המדינה, בשל שמיטת חובות והפסד מסים ומכסים, ולאורך ימים — בגלל הפסקת מסחרם של יהודי פראג ובוהמיה במדינת סאכסוניה בכלל וביהודי לייפציג בפרט⁸². לבקשה צורף עוד מכתב שנתנסח בצורה כזאת, שניתן להעבירו כלשונו לווּינא⁸³. ב־28 בדצמבר

78. מכתב הארכיבישוף היה מופנה למלכה עצמה, והיתה בכך משום פניה בדרך דיפלומאטי גבוה יותר מאשר הוראה לנציג דיפלומאטי שיבוא בדברים בעל פה בחצר.

79. ערטהאל (Erthal) היה מעין שגריר־נווד של הדוכס־הבורר ממיינץ, בתוקף תפקידו של האחרון קאנצלר הקיסרות.

80. ציר סאכסוניה בפרנקפורט כתב, ב־9 לינואר 1745, למועצת החצר הסאכסונית שערטהאל פנה אליו והציע שגם סאכסוניה תשתדל לביטול הגירוש. לדברי הציר פנה אליו בעניין זה, אחרי שיחתו עם ערטהאל, גם יהודי־החצר של מיינץ Moses Löb Isaac (הוא משה קאן). עי' F. Költzsch, Kursachsen und die Juden in der Zeit Brühls, Engelsdorf-Leipzig 1928 (להלן: Költzsch). אין בידינו ידיעות אם ערטהאל פנה גם לציר הנובר.

81. ליבן, מכתבים, מס' 16 (לאוגסבורג, לווּינא), 24 (לדרודן), 30 (לרומא, טורין, לונדון) — אשכנזים וספרדים, אמשטרדם — אשכנזים וספרדים, נימיכן, הנובר, דרודן, ויזנפלד, בון).

82. Költzsch, 143, 144. קהילת פראג, חלקה היה רב בסחר־החוץ הבוהמי והיתה אחד הקיבוצים היהודיים הסמוכים ביותר ללייפציג. מספר באי הקיד היהודיים מפראג עלה בהרבה על מספרם של באי היריד היהודיים, שהיו מגיעים לשם שלש פעמים בשנה, מלמעלה ממאה קהילות באירופה ובמזרח הקרוב. עי' M. Freudenthal, Leipziger Messgäste, Fft.a.M. 1928, 13 ff., 16, 21–22; Wolf, Vertreibung, 162, 163, 170–171, 177–180, 228–230, 254.

83. Költzsch, שם. יהודי פראג הצטדקו וטענו בשני המכתבים שהם חפים מפשע וכן הוסיפו והדגישו, במכתב השני, שנוקים כלכליים צפויים גם לאוצר ההבסבורג, אם הגירוש אמנם יקוים. בתיק התזכירים של ורטהיימר שנוצר לעיל (אכת"י CS 85) נמצא בין השאר סרט נייר שהיה צמוד כנראה לתעודה ועליו כתוב בזה הלשון: "העתק ווש ג' ינואר 1745 דיע פרעגיר דעפוטירטי ב"ב בדרעזן פר מעמריאל למלכה יר"ה מפולין, איבר רייכט, בתוכו אליר אונטר טעניגשט גבעטן."

שלחה אגודת סוחר יליפציג מכתבים מצדה למועצת החצר הסאכסונית ולחצר בווינא, בהם ביקשה להבטיח בעוד מועד קיום תביעותיהם הכספיות מיהודי פראג. הם אף עוררו את עמיתיהם בנירנברג לעשות כמותם.⁸⁴ מועצת החצר הסאכסונית, שדנה בבקשות יהודי פראג וסוחר יליפציג (ב־2 לינואר 1745) בהיעדרו של הדוכס־הבורר (מלך פולין) שהיה אותה שעה בוורשא, הורתה לציר סאכסוניה בווינא, לנגוע בדבר בשעת הכושר, מבלי להפכו לפי שעה נושא למר"מ.⁸⁵

יש לשער שפנייתם של יהודי פראג למועצת החצר הסאכסונית לא נעשתה על דעתם בלבד, ללא קשר ושיתוף עם מנהיגים מקומיים, מקורבים לדוכס ולשרות. הללו, אף כי מסוכסכים היו בינם לבין עצמם, נודדו לפעול, איש איש על פי דרכו וקשריו. בהתקבל הידיעה מפראג על צו הגירוש, שלחו אחדים מהם מיד מכתבים דחופים "לכל ארבע רוחות השמים". סוחר אבנים טובות מהמבורג, ששהה אז בעיר, כתב לאלכסנדר דוד בבראונשווייג, לראשי קהילת הולנד ולראשי קהילתו המבורג. ר' אליהו ליהמאן ור' מיכל אפטא השיגו מכתב משר־הצבא הסאכסוני הדוכס מווייזנפלד אל מריה טרויה ואל השגריר הסאכסוני בווינא, הפרנס הירץ טפליץ יצא, הוא עצמו, ב־3 בינואר, לווינא (דרך פראג) כדי למוסרם לתעודתם.⁸⁶ בווינא שמע שמלך פולין יצא מווארשא, בדרך שובו לדרזדן⁸⁷ ומיהר למוראביה (בלווייט ר' אליהו Essa מווינא), כדי לפגוש את המלך בדרכו ודבקש עזרתו. בגלל שדודים, שהתקפזו על דרכם ליד אולמיק, לא הגיעו לתעודתם.⁸⁸

*

ראשי ג' הקהילות אלטונה המבורג וואנדזבעק, ובמיוחד ר' אליהו אופנהיים מהמבורג, פתחו בפעולה בראשון בינואר 1745, באיחור של כמה ימים.⁸⁹ בו ביום כתבו

מ' הגירוש אצל מלכה יר"ה באונגלרן מיט אירי המלצה זיא מסייע צו זיין, אויך לויט אין ליגנטן העחק גר איין בוועגליכש מעמריאל למלכה יר"ה באונגלרן ביא גליגט". ההעחק עצמו לא נשמר. 84. Költzsch, 140; ליבן, מכתבים, מס' 9, 14. 85. Költzsch, 144–145. 86. נראה, שבעל אגרת מחלת ב' התכוון להירץ טפליץ בספרו (עמ' 34–35) כי "יום ד' (ג') שבט עבר דרך פה [פראג] גער עברי אחד מדרעזין לוינא וכתבים שונים בידו מן האחדשדפנים שר צבא וישן פעלד לפרינץ קארל". אך הפרנס נתחלף לו ב"גער שליח". 87. ליבן, מכתבים, מס' 23 (מאליהו ליהמאן, בן "הרזידנט הפולני" הנודע בהרנד ליהמאן), מס' 24 (מר' מיכל אפטא־שטייגשניידר), שניהם מדרזדן, לוולף ורטהיימר, 11 בינואר 1745. שניהם מביאים את הפרטים הנזכרים לעיל. אליהו ליהמאן התמרמר על כך שוורטהיימר מצא לנכון לשלוח מכתביו דווקא אל ר' מיכל אפטא, שהוא אמנם ת"ח ועוסק במצוות אף מקובל הוא על החצר כאיש ישר, אך הוא "פולני ואינו מתמצא בעניינים כגון אלו". הוא מתאונן גם על הקושי לגייס אמצעים בין יהודי דרוזן להוצאות הפעולה ולסיוע לפליטים המגיעים מפראג וברומיה. ר' מיכל אפטא מתאונן באופן כללי על חוסר האחדות בין יהודי דרוזן. 88. ב־26 בינואר, ליבן, מכתבים, מס' 42, 43. לא הצלחתי לזהות את ר' אליהו Essa. ועיין להלן, הע' 121. 89. הידיעה על צו הגירוש אחרה להגיע להמבורג, שלא קיבלה מכתב־חוזר מפראג. בין מכתבי קהילת

ללונדון, להולנד ולקופנהאגן. אחרי כמה ימים הוסיפו וכתבו גם להירש אופנהיים בהילדסהיים.⁹⁰ במכתבים תיארו גודל הצרה, "פיל גרעשר אלש גירוש שפאניען", והפליגו בזכות המשתדלים לבטלה: "זולכר גרוש שתדלנות עולמית ניט ווערט פר געסן ווערדן, כמו מרדכי בשושן הבירה".⁹¹ בדרך הטיעון המוצעת כלפי השררות הודגש יחסית הצד התועלתני. "באם הגזירה לא תבוטל מהמלכה יר"ה, אזי מי יודע כמה תכבד העבודה בהפסד מרובה לנימולי' ולאינו נימולי' במו"מ, ולתת אצבע בין שיניהם בטעם לשבח מדינתם, אולי משום זאת יתאמצו השרר' — יותר לכתוב המליצה להמלכה יר"ה".⁹²

לבקשתם של פרנסי אה"ו פנתה גם מועצת העיר הקיסרית המבורג, ב־6 בינואר, במכתב אל מריה טרויה. במכתב נזכרים קשרי האשראי והמסחר שבין סוחרי בוהמיה והמבורג, וחלקם הרב של יהודי פראג "המרובים והעשירים" בכלכלה הבוהמית. הערבות לאשראי של רוב הסוחרים הזרים הקשורים בכלכלת בוהמיה היא בידי יהודי פראג, ומשום כך יפגע גירושם פגיעה חמורה באינטרסים של הסוחרים הזרים ובתוכם — סוחרי המבורג. ומשום שבני האומה היהודית בכל מקום ומקום אחוזים וקשורים בחזקה אלה עם אלה, הרי גירוש הקיבוץ היהודי הגדול והוותיק שביניהם ופיזורו במקומות אחרים, יפגע ממילא ביהודים חפים מפשע היושבים בשאר ארצות בית הבסבורג ואירופה, ויעורר נגדם שנאה מוגברת ורדיפות מחודשות.⁹³ המכתב נשלח בו ביום לווינא, אל "הקצין" וולף פיטירשבורג (מושקאו), על מנת שימסרנו לתעודתו.⁹⁴

המבורג בעניין גירוש פראג, השמורים בארכיון הכללי לתולדות ישראל (HM 1098) מצויות שתי טיוטות של מכתב שנשלח מהמבורג לפראג, אחת מער"ח שבט תק"ה (3.1.1745) והשניה מיום ד' ג' שבט תק"ה (6.1.1745). בהן הודיעו פרנסי אה"ו לפרנסי פראג שפתחו בפעולה בכ"ז טבת תק"ה (באחד ביאנואר) על סמך מה ש"שמענו מאחרי' המבקשי' לעזרתכם". על אליהו אופנהיים וחלקו בפעולה, עי' מ"מ בהערה 17 לעיל.

90. באכת"י HM 1098 שמורות טיוטות של מכתבים לר' משה ברעסלאווער בלונדון, לקהילת אמסטרדם, לקהל קופנהאגן, לטוביה בועז בהאג, עש"ק כ"ז טבת תק"ה. התאריך רשום רק על טיוטת המכתב לאמסטרדם, ואילו בכל השאר צויין בסתם "כפי שכתבנו היום". בשולי כמה מכתב בים כתוב גם ל—[שמות שאר המקומות], רק בשינוי לשון. בשולי המכתב לר' הירש אופנהיים בהילדסהיים כתוב שבנוסח זה נכתב גם "לר"ב[ענדיט] גייאמאגן [גומפרץ] ביר' ג' ב' שבט תק"ה.

91. מכתב למשה ברעסלאווער בלונדון, ר' ניסן תק"ה (אכת"י HM 1098).

92. מן המכתב לאמסטרדם, עי' הע' 90 לעיל.

93. M. Grunwald, Aus dem Hamburger Staatsarchiv, I, Der Prager Exodus 1745, 1–7.

(מכתבי הסינאט ההמבורגי), הדברים המובאים לעיל, שם, עמ' 5.

94. באמצעות הגרופית פוכס, אשת השגריר לשעבר של וינא בהמבורג, מחנכת וידידה קרובה של מריה טרויה. המועצה צירפה למכתבה גם מכתב אל הגרופית, בו נתבקשה למסור את המכתב למלכה. וולף פיטירשבורג בווינא נתבקש על ידי ראשי קהל המבורג למסור את המכתבים לגרא' פית פוכס (אכת"י HM 1098, אור ליר' א' כ"ז שבט תק"ה, טיוטת מכתב שני לפיטירשבורג; הראשון לא נשתמר בחבילת הטיטות הנ"ל). המכתבים שפורסמו על ידי גרונוואלד הם מיס

*

במחצית הראשונה של ינואר הושגו עוד שלשה מכתבים אל מריה טרזיה. כבר צויין כי מצדדים שונים (מאוגסבורג, פרנקפורט, דרזדן, המבורג) פנו אל שני האחים ממשפחת דוד — אלכסנדר מבראונשווייג ומיכל מהנובר — וביקשום שישתדלו, האחד אצל הדוכס מבראונשווייג ובתו (אמה של מריה טרזיה), השני — בחצר הדוכס הבורר מהנובר (הוא ג'ורג' השני, מלך אנגליה). כמו כן פנו אל הירש אופנהיים מהיל-דסהיים, שישתדל אצל הארכיבישוף מקלן⁹⁵.

אלכסנדר דוד השיג בראשית ינואר מכתבי-המלצה אישיים מן הדוכס ומאם המלכה, והביא אותם בעצמו לווינא⁹⁶. ב־15 ביאנואר כתב משה קאן מפרנקפורט כי: "הקצין ר' ס' [ענדער] ברונושוויג, אויף דעהמי קהל יצ"ו בצירוף הרבני ממש גוזר גוועזין אם שבת צו פאהרן ולהשחית הוקן, כדי ער אויז אלי חששו איזט, ולוויין זיך צו בגעבי, האט מאן כ' [תב] דש ער פעול' זרות [רוצה לומר: יוצאות מן הכלל] גטוהן או [נד] פר הופט לבטל רוע הגזירה. מדרעסין והמבו [רג] ווירט עז גשעהן זיין⁹⁷". ב־5 בינואר נודע בהולנד שמיכל דוד הצליח בהנובר. מכתב נשלח משם לווינא, בשם מלך אנגליה⁹⁸.

הירש אופנהיים נסע לקלן, ובהשפעתו דיבר הארכיבישוף-הדוכס-בורר על הענין עם שגריר הבסבורג בחצרו. מחשש פגיעה באינטרסים של אחיו הקיסר (הדוכס-הבורר מבאוואריה) נמנע לפי שעה מלכתוב אל המלכה. לאחר מות הקיסר (20 בינואר 1745), כתב אליה. אולם המכתב נשתהה, משום שהירש אופנהיים שיגר משום מה דרך פרנקפורט⁹⁹.

30 בינואר 1745 ומלשונם יוצא לכאורה שאלה הם מכתביה הראשונים של המועצה בקשר לגירוש, אולם מן הטייטה הנ"ל של מכתב קהילת המבורג לווינא מסתבר שאלה הם מכתבים חוזרים, והם בתכנם למכתבים הראשונים אשר נשלחו לוולף פיטירשבורג ב־6 בינואר. מן המכתב מסתבר שלפרנסי אה"ו נודע (מתוך מכתב שהגיע אל אליהו אופנהיים בהמבורג) על "כשלון" האינטר-וונציות הזרות בווינא. הם חששו שהמכתבים הראשונים לא הגיעו לתעודתם והשיגו מן המועצה מכתבים חדשים, שנשלחו לווינא ב־31 בינואר (בלווית מכתב נוסף לפיטירשבורג הנ"ל).

95. עיין לעיל הע' 61, 81, 87, 90.

96. ראשי קהל דרזדן ידעו על נסיעת אלכסנדר דוד עוד לפני ה־10 בינואר. פרטים נוספים עליו במכתבה של חוה אופנהיים (מהמבורג) לוולף ורטהיימר, עיין ליבן, מכתבים, מס' 24 (מדרזדן), 32 (מהמבורג), וכן פכסימיל של מס' 30 (ממשה קאן) עמ' 411, שם.

97. ליבן, מכתבים מס' 30; פכסימיל עמ' 411.

98. ליבן, שם, מס' 17.

99. כדי להפגין בכך, כסברת שמואל ורטהיימר, את תקיפותו בחצר אדוניו. ליבן, שם, מס' 51, 60. עי': B. Brillinger, Jewish Records in German Archives, Leo Baeck Institute, Year I (1956), 350, המוסר על תעודה בעניין התערבות הדוכס-הבורר של קלן לטובת יהודי פראג המצויה בארכיון של הדוכס בבון שבארכיון הממשלה בדיסלדורף. בהערה 7, שם, מבטיח המחבר לפרסם חומר זה בקרוב.

*

אל יהודי אנגליה הגיעה השמועה על צו הגירוש מהולנד, המבורג וקרוב לוודאי גם מהנובר¹⁰⁰. ב־8 בינואר קיבל מלך אנגליה משלחת של יהודי לונדון. הוגש לו תזכיר¹⁰¹, בו נאמר שתוצאות מעשה עוול כזה כלפי חמשים אלף (!) משפחות, שתמכו במלכה וחיזקו את ידיה נגד אויביה, עשויות להזיק לאינטרס של ה"עניין המשותף" (הכוונה כנראה לברית שבין אנגליה לבין בית הבסבורג במלחמת הירושה האוסטרית)¹⁰². מהלך הראיון תואר במכתבים, שהגיעו לאחר ימים אחדים לקהילות הולנד ואשר העתקיהם נשלחו משם לקהילות נוספות באירופה. לדברי הכותבים, היה המלך נרגש ונדהם למשמע הדברים. הוא הגדיר הריסת קיבוץ ("אומה") שלם בגלל פשעי יחידים, כמעשה אכזריות, והבטיח לשלוח, בידי רץ מיוחד, הוראות מתאימות לסיר תומאס רובינסון, שגרירו בווינא¹⁰³. ואכן, בו ביום הורה לורד הרינגטון, ראש הקבינט, בשם המלך לשגריר בווינא לשתף פעולה עם עמיתו ההולנדי, במאמצים להניא את המלכה ממעשה הגירוש. הוא נתבקש לרמוז מה רע יהיה רישומו של מעשה זה בעולם, ומה רב הנזק הצפוי ממנו להכנסות המלכה ולכלכלת בודהמיה. הרינגטון תאר לבסוף את התרגשותו של המלך בשמעו על האסון הצפוי למשפחות רבות כל־כך ואת רצונו העז להביא לביטול הגזירה הכללית ולהענשת האשמים בלבד¹⁰⁴.

*

בו ביום שמשלחת יהודית הופיעה בפני מלך אנגליה, ב־8 לינואר, הגישו גם יהודי קופנהאגן תזכיר למלכם. מלך דנמרק כבר נזקק לעניין קודם לכן ועתה הוסיף וכתב מכתב אישי למריה טרויה, ושלחו מיד לצירו בווינא¹⁰⁵. גם במכתב זה — היחידי שנשלח

100. ליבן, שם, מס' 17; אגרת מחלת ב', 34—35; מכתב מהמבורג ללונדון, 1 בינואר 1745, אכט"י HM 1098.

101. קרנגל, אנגליה, מס' 1 (תרגום אנגלי משובש של המכתב־החוזר מפראג), מס' 2 (התזכיר). במש"לחת השתתפו משה ברסלאווער הנ"ל, ואהרן פרענקס. שמותיהם של חברי המשלחת מבין הספרדים לא פורשו.

102. קרנגל, אנגליה, מס' 2: הגירוש: Must in its consequence prove detrimental and pre-judicial to the true interest of the common cause.

103. ליבן, מכתבים 26 (מנימיכן לפיורדה, 12 בינואר), המלך אמר לדברי הכותב: "Dann muß man diejenige strafen, die Schuld daran haben und nicht so eine ganze Nation ruinieren, den es ist ja Pricula in More" (לדרוזן מטוביה בועז בהאג ובענדיט גומפרץ בנימיכן, 11 בינואר 1745 — ידיעה מוקדמת); 28 (מאמש"טרדם לפיורדה, 12 בינואר); 36 (מבענדיט גומפרץ ומטוביה בועז לפרנקפורט); 43 (מבענדיט גומפרץ לווינא, והודעה על פרסום הידיעה בעתון בליידן).

104. קרנגל, אנגליה, מס' 4 (מן ה־8 בינואר (28 לדצמבר), 1745 (1744): as His Majesty does extremely commiserate the terrible circumstances of distress — He is most earnestly desirous of procuring the repeal of it by His Royal intercession.

105. מלך דנמרק הורה ב־5 בינואר 1745 למיניסטר החוץ שלו לפנות אל צירו בווינא, ולבקשו (על

לידי המלכה עצמה על ידי שליט אירופי שמחוץ לתחומי הקיסרות — נדונה גזירת הגירוש מבחינת הצדק ומבחינת הנזק הכלכלי הצפוי לתושבי ארצות אירופיות רבות, ובכללם גם לתושבי דנמארק.¹⁰⁶

*

למן השבוע הראשון של ינואר 1745, החלו קהילות איטליה (ובראשן ויניציאה, מנטובה, רומא וטורין) לקבל מכתבים מפראג, מווינא, מאוגסבורג ועוד מקהילות ויחידים באירופה.¹⁰⁷ הברון דיגו ד'אגוילאר בווינא היה המקשר העיקרי בין קהילות הקיסרות ואיטליה, והמוען הראשי של קהילות איטליה בווינא. אך קהילת פראג פנתה כפעם בפעם גם בעצמה אל קהילות שונות באיטליה, בייחוד בבקשת עזרה כספית.¹⁰⁸ בין הפונים לאיטליה היה גם ר' יהונתן אייבשיץ, שעורר את פרנסי רומא להשתדל אצל האפיפיור. אייבשיץ, שישב אז במיץ שבצרפת, ארץ איבת לבית הבסבורג, סבר ש"כל המלכים יר"ה החושבים חסד ושוחרי טוב לעמנו, א[י] א[פשר] להם להליץ בעדם, היותם כעת בגירוי מלחמה, וידברו אויבים בשער". לא כן "אדון כל הנוצרים אפיפיור אשר ברומי, אשר שמענו כי יש לאחינו שם ויושבי ארץ איטאליא היכרות אצלו, דורש טוב לעמינו, ולמי נאה יותר להליץ כי אם לו, מפאת דתו".¹⁰⁹

סמך בקשות בעל פה של נתיניו היהודיים) שיפנה אל המיניסטרים בווינא למען יהודי פראג, ושידיע להם, למיניסטרים, כי אם יפנו מלכי אנגליה, סכסוניה, פולין והשטאטן־גנראל במכתבים אל המלכה עצמה — יעשה אף הוא כך. (סימונסן, 511—512). בתזכיר מן ה'8 בינואר ציינו יהודי קופנהאגן ש"המעצמות הימיות" כבר פנו לווינא או מתכוונות לפנות בזמן הקרוב. התזכיר פורסם ע"י: J. Fischer, Menighedens Aeldste og Jdernes Uødvising fra Prag 1745, Tiddsskrift for Jødisk Historie og Literatur III (1921), 131—132.

106. המכתב פורסם ע"י J. Fischer, En Afskrift of Chr. VI's Skrivelse til Kejserinde (!) Maria Theresia — Tiddsskrift for Jødisk Historie og Literatur, I (1917—1919), 131—132.

107. סימונסן, נספח 10. מ"ק פראג לבנימין וולף ליבמן בווינא (23.12.1744), שהועבר על ידו לווין ניציאה וממנה למנטובה. שם, נספח 11 "מן השליש האחרון לחודש סבת תק"ה" (25.12.1744) — 3.1.1745), מכתב מפראג לשלמה רקח בוויניציאה, שהעתק נשלח על ידו למנטובה. וכן נספח 9, מכתב מווינא לשלמה רקח בוויניציאה, מן ה'22.12.1744, שנשלח אף הוא למנטובה. מכתביהם של פרנסי שוואביה (= ורטהיימר) לוויניציאה, מנטובה, רומא, טורין: לפי מ"מ בהערה 72 לעיל, וכן מכתב מאמשטרדם אל פרנסי מנטובה לסדר "דבר נא באזני העם" (3.9.1745), סימונ' סון, נספח 12.

108. על פעילותו של הברון ד'אגוילאר בווינא, ועל קשריו עם קהילות איטליה בעניין תרומות ומעשי השתדלות במעשי הגירוש, ע"י: סימונסן, נספחים 7, 11, 13, 14, 15, 19; ליבן, מכתבים, מס' 31, 40. מכתבים מפראג לקהילות איטליה: לפירארא, 9.1.1745, וטפסים וזהים כמעט לוויניציאה ומנטובה (בקשת עזרה לתשלום חובות הקהילה ולצרכי צדקה), ע"י סימונסן עמ' 133, הערות 47 ו'48 ונספח 18. בוויניציאה נדפס גם המכתב הזה והופץ באיטליה. ע"י "טופס אגרת הבאה פה ויניציאה מעיר פראגא יע"א" (כ"ו שבט תק"ה), אכת"י IT (בלי מספר), אוסף שטרן.

109. גרץ, אייבנשיץ, 428. ייתכן שר' זנוויל קרוב, שלוחה של פראג לווינא, הוא שפנה אל אייבנשיץ,

באיטליה היתה ויניציאה מרכז הפעולה, והרוח החיה בה — שלמה רקח (שכבר פעל קודם ב־1743, למען קהילות בוהמיה ומוראביה) ¹¹⁰. בוויניציאה הודפסו והופצו המכתבים של פרנסי שוואביה ואמשטרדם, וכן תרגום עברי של הרילאציון הראשון מווינא, בצירוף מכתב־חזר מיוחד לקהילות איטליה והמזרח ¹¹¹. חלק מקהילות איטליה נענו לקריאות העזרה ושלחו תרומותיהן — ישירות או באמצעות קהילת ויניציאה — לברון ד'אגילאר ¹¹². יהודי ויניציאה אף הצליחו (באמצע יאנואר בערך), להשפיע על הסינאט הוויניציאני, שיורה לשגרירו בווינא, לתמוך בהשתדלותו של הברון ד'אגילאר ¹¹³. לעומת זאת לא הצליחו יהודי טורין בהשתדלותם אצל מלכם ¹¹⁴. מאוחר יותר, בסוף פברואר, הורה האפיפיור פיור (באמצעות מזכירו) לנוציאו בווינא, לשכך את לב המלכה, לבל תמהר במעשה הגירוש מפני ואהבת לרעך כמוך. יש לשער שאף הוראה זו לא באה בלי השתדלות יהודית ¹¹⁵.

*

עד אמצע אנואר 1745 כבר הגיעו לווינא או נמצאו בדרכם אליה מכתבים מן השטאטן־גנראל בהולנד, ממלכי אנגליה ודנמארק, מהארכיבישוף ממינץ, ממפקד הגייס הסאכסוני הדוכס מוויינפלדז, מאמה של מריה טרזיה ומן הדוכס מבראונשווייג, מן החצר בהאנובר, מנסיכי ה"מחוז" הקיסרי הפראנקוני, מן הסינאט הוויניציאני וממועצת המבורג. המכתבים מדנמארק, ממינץ, המבורג ובראונשווייג נשלחו לידי מריה טרזיה עצמה, ואילו שאר הפניות הגיעו בצורת הוראות לנציגים הדיפלומאטיים של המדינות בווינא. הבישוף מבמברג־וירצבורג והארכיבישוף מקלן החליפו דברים בעניין זה עם שגרירי בית הבסבורג בחצרותיהם. כל זה הושג במשך שלשה שבועות מפרסום צו הגירוש. יהודי

שכן השתייך בשעתו לקלויז שלו בפראג. יעקב עמדין מנה אה"כ את ר' זנוויל עם בני חבורתו

השבתאית של ר' יהונתן (ספר ההתאבקות, לבוב תרל"ז, דף א' ע"א).

110. סימונסון, עמ' 129–130, 132, נספחים 9, 11.

111. אכת"י IT 4, טופס אגרת; ליבן, מכתבים, מס' 40 (תשובת ויניציאה לפרנסי שוואביה), שם מסופר על שליחת טופס האגרת לקהילות איטליה והמזרח.

112. תרומת פיסה וקסאליי־מונטפאראטו הועברה לוויניציאה, סימונסון עמ' 133, והערות 55–58. תרומת מנטובה: ליבן, מכתבים, 31; סימונסון, נספחים 13, 14, 19. תרומת טורין (הועברה אף היא לוויניציאה), ליבן, שם, מס' 41.

113. ליבן, מכתבים, מס' 40, תשובת ויניציאה למכתב פרנסי שוואביה, 22 לינואר 1745. השווה גם דו"ח של השגריר בווינא, N. Erizzo, לסינאט של ויניציאה, העוסק ביחסי בית הבסבורג — טורקיה ונוקט דרך אגב גם לשאלת הגירוש וההתערבויות הזרות. — Wolf, Vertreibung, 198.

114. ליבן, שם, מס' 41.

115. ליבן, שם, מס' 58, 66, 68. מכתב 68 מכיל קטע מהוראת האפיפיור (כנראה תרגום מן המקור): — und obwohl nicht unseres seye deren Juden Geschäften anzuhängen, nichts destoweniger doch aus Lieb des Negsten (sic) recomendien wir Ewere Majestät dieselbige dass sie nicht mit so schnellen gemüth verstossen werden"

אירופה נתבשרו כמעט מדי יום ביומו על מאמצים, על הצלחות, ואף על כשלונות במעשי ההשתדלות. הצלחתם של המנהיגים היהודיים להפעיל חצרות רבות בזמן קצר כל כך, ובעיצומה של מלחמה אירופית, נתנה להם הרגשה שעשו כל מה שבידי אדם לעזרת אחיהם שבפראג. (כדברי ר' משה קאן: "הסוס מוכו למלחמ' ולה' הישועה, אליו וואש מעגליך איזט גשעהן"¹¹⁶). הכל ציפו עתה לידיעות מיהודי וינא, על מידת ההצלחה של האינטר-וונציות השונות בחצר בית הבסבורג.

ד.

כפי שראינו לעיל, נמסרו רוב המכתבים של השליטים והשלטונות לידי המשתדלים היהודיים והללו שלחו ל"קצינים" שונים בווינא, על מנת שימסרום לנציגים הדיפלומטיים במקום. יהודי וינא הודיעו וחזרו והודיעו במכתביהם שהמלכה מסרבת להזקק לגזירת הגירוש, ואין אפשרות להגיש לה תזכיר בעניין זה, מה גם שהיא שרויה עוד בהסתגרות הריח¹¹⁷. עד סוף ינואר לא הודיעו דבר על תוצאות המכתבים השונים, ולרוב גם לא אישרו לשולחיהם את קבלתם. המנהיגים היהודיים בארצות השונות, שראו בצעדים הדיפלומטיים שנעשו בהשתדלותם סיוע נכבד למאמצי ההשתדלות של קציני וינא, תמחו על כך, ותחו מה צעדים יש להוסיף ולנקוט בחצרות של אירופה¹¹⁸. משה קאן התאונן במכתב מאמצע ינואר כי "אויף דיזייטיגע שטאפעט" [ע] (Stafette) העסי גיגן שטאפעט' [ע] (Gegen-Stafette) זולין שהן כאן זיין, דאמיט וואש ווייטר ניטיג צו רעפא-ריין. אחר שגדול האדון [הארכיבישוף ממיינץ] עוד ידו נטויה להרבות ולהטיב. זול מאן עז אבער בלי ידיעה על מה ולמה בגעהרן, לזט עז זיך יוא ניט טוהן!". הוא ייחס למנהיגי וינא "רמות רוח" ופחדיתר, והטיל ספק אם העניין נוגע לליבם ואם יענו למכתבים¹¹⁹. שאר המנהיגים היהודיים נמנעו מלהטיח דברים כגון אלה של משה קאן, שנימה ברורה של קנאה ויצר-התנצחות נשמעת מתוכם.

ה"רילאציונען" של שמואל ורטהיימר ומספר מכתבים למקומות אחרים עשויים ללמדנו, במידה מסוימת, על המצב בווינא¹²⁰. ב-20 בינואר כתב שמואל שמנהיגי וינא ובראשם

116. ליבן, מכתבים, מס' 30 (פאכסימיל).

117. ליבן, שם, מס' 11, 38, 39, 42, 43. סימונסון, נספח 16.

118. ליבן, שם, מס' 45, 51. מדרדון, (תמיהה ותלונה על חוסר אינפורמציה מווינא); מהבורג (לולף פיטירשבורג בווינא, אכת"י HM 1098). והשווה להע' 94 לעיל. תלונה כיו"ב, מאוחרת יותר (12 למרץ 1745), במכתב מאמסטרדם לווינא, ליבן, שם, מס' 62.

119. ליבן, מכתבים מס' 30 (פאכסימיל), והשווה מס' 46.

120. במידה מסוימת בלבד, משום ששמואל לא ידע על כל המתרחש בווינא, מן הסיבות שהוא עצמו ציין אחר-כך: נטייתם של המשתדלים השונים לשמור את פרטי השתדלויותיהם בסוד זה מזה. לפי מכתבי הברון דאגוילאר (לאיטליה), ולפי פרטים המסופרים עליו ב"רילאציונען" של שמואל, שאינו פוסק מלשבח את מסירותו והתמסרותו לעניין (ע' ליבן, מכתבים מס' 38, 54) נראה שמבין קציני וינא היה הוא בעל האינפורמציה המקפת ביותר והשתדל לרכז את הפעולה בווינא. (הוא כינס מדי פעם את המשתדלים להתייעצות בביתו, ע' ליבן, מכתבים, מס' 7, 48, 51, 52, 54).

הברון ד'אגוילאר, וכן שלוחי פראג, ממשיכים להשתדל אצל השררות וידידי המלכה ואצל גיסה המצביא קארל מלורין. התזכיר שחובר על ידי וולף ורטהיימר הוגש בווינא "לכל מי שאפשר" והעתקיו נשלחו גם למקומות אחרים. בהשתדלותם חזרו והעלו כמה שררות את העניין בפני המלכה, אך נענו בצורה קשה ומעליבה, שאמנם ידוע לה עתה כי היהודים חפים מפשע, אך אין היא רוצה לסובלם עוד בארצותיה. אחר הדברים האלה לא העיזו עוד לחזור ולפנות אל המלכה¹²¹. גם במכתביו הבאים, עד ה-24 בפברואר 1745, הוסיף שמואל וסיפר על מעשי ההשתדלות של יהודי וינא, בייחוד לאחר שנודע להם ב-25 בינואר כי ביצוע הצו נדחה לסוף פברואר 1745. כמה ממנהיגי וינא הרבו בפגישות עם השגרירים הזרים, ושלוחי פראג המשיכו לפנות, כמעט מדי יום ביומו, לקונסקי. כן פנו מנהיגי וינא לעתים קרובות אל בעל המלכה, ומדי פעם אל אחיו, קארל מלורין. לפי שנודע לו לשמואל אף ניסו השניים לדבר על ליבה (באמצע פברואר), אולם לא השיגו דבר. כן מסר שמואל על בואם של מכתבי-המלצה הזרים, בזה אחר זה¹²². תמונה דומה על פעילות יהודי וינא עולה גם ממכתבי הברון ד'אגוילאר (ואחרים) לאיטליה¹²³.

למן ה-3 בפברואר 1745 החל שמואל ורטהיימר להתלונן במכתביו על מיעוט שיתוף-הפעולה בין המשתדלים. ככל שהתקרב מועד הגירוש ולא נראה שינוי לטובה, הפליג שמואל בביקורתו על קציני וינא. הטורחים ומשתדלים זה בכה וזה בכה, זה על פי דרכו ולכבודו שלו וזה על פי דרכו ולכבודו שלו, ואין אחד מגלה לחברו, כאילו היה זה "דבר עסק", שכל

אולם הוא עצמו לא הרבה לפרט את הפעולות והידיעות במכתביו, והסתפק בציון דברים כלליים. עי', למשל, סימונסון, נספח 19.

121. ליבן, מכתבים, מס' 38. תמצית רילאציון זה (שם, מס' 39) נשלחה על ידי ורטהיימר לפרנק-פורט, הילדסהיים, דרוזן, המבורג, פיורדה. קארל מלורין הבטיח ב-19 בינואר לאחד משלוחי פראג (ר' מאיר לוי המכונה מאריטשקא), שכשישוב אחיו, בעל המלכה (ההרצוג הגדול פראנץ מלורין) כעבור יומיים מן החזית, יפנו שניהם אליה בעניין הגירוש. אולם, מליבן, מכתבים מס' 42. הגנו למדים שקארל נסע למחרת יום הבטחתו הנ"ל למוראביה. שם פגשו אותו פרנסי ק"ק ניקלשפורג, וגם להם הבטיח שיתערב אצל המלכה למענם. נראה שגם ר' אליהו Essa מווינא הצטרף לנסיעת פרנס דרוזן הירץ טפליץ, בעיקר כדי לפגוש את קארל מלורין במוראביה. נוסף על הנסיון לפגוש שם את מלך פולין (הש' הע' 88 לעיל). קארל מלורין קיים הבטחתו רק כעבור זמן, באמצע פברואר לערך. עי' בהערה הבאה.

122. ליבן, מכתבים. מס' 42 (25.1.1745), 43 (28.1), 48 (3.2), 49 (7.2), 51 (14.2), 52 (17.2), 54 (21.2), 55 (24.2). העסקנים ששמואל מציינם בשמותיהם (מלבדו): הברון דיגו ד'אגוילאר, ר' בערוש אשכלת ("רב מדינת מעהרין" או סתם "הרב"). אנשיל ארנשטיינר, ר' מרדכי יפה, וולף מושקאו (פיטירשבורג). על האחרון הוא מתאונן כי הוא נוהג מעשה מיניסטר, שקשה להתקבל אצלו לראיון, ושהוא מסרב לספר על מעשיו. במס' 54 מסופר על הפניות התכופות אל בעל המלכה ואל אחיו. קארל סיפר לשמואל ורטהיימר שהוא עיבד תכנית לפיה ישלמו יהודי פראג "פיצויים" (דוקאט לאיש) ויספקו צרכי חיל המצב בבוהמיה ומוראביה ל-6 שבועות, תמורת ביטול הגירוש. אולם פניות שניהם אל המלכה לא הועילו, לפי שעה.

123. סימונסון, נספחים 9, 16, 19.

אחד חושש שמא יסיגו גבולו¹²⁴. למן ה־14 בפברואר אף הצדיק וחזר והצדיק את תלונותיהם של מנהיגים יהודיים במקומות אחרים, שהועברו אליו על ידי אביו. אף הוא ציין שקציני וינא נמנעו מלכתוב "אפילו אות אחת" למשתדלים בארצות אחרות¹²⁵. יהודי וינא אמנם מיעוט לכתוב. הם חששו לפרש ולפרט מעשי השתדלותם במכתבים שכתבו למקומות אחרים. תעודות אחרות על מעשיהם לא נתגלו לפי שעה, ואילו מן הידיעות המקוטעות והרמזים הכלולים במכתביהם של המשתדלים קשה לצרף תמונה ברורה של פעילותם. מסתבר ש"קציני" וינא התאמצו והשתדלו כמיטב יכולתם לביטול הגזירה, אולם מאחר שרובם היו משפחות של יהודי־חצר, שלא היו מאורגנים ומאוחדים בקהילה אחת, לא פעלו גם בעניין זה בעצה אחת. שמואל ורטהיימר והבדון ד'אגוילאר, ואפשר גם אחרים, אף התכתבו בעניין זה עם מנהיגים יהודיים במקומות אחרים. אולם נראה שעד אמצע פברואר הגיעו מווינא רק ידיעות מועטות ובלתי ברורות על מידת הצלחתן של האינטר-וונציות הזרות. אחת הסיבות היה כאמור החשש לכתוב על עניינים אלה, אפילו אל המנהיגים שבהשתדלותם הושגו האינטרוונציות. אולם אין ספק שהשפיעה על כך גם תגובת החצר הווינאית על ההתערבויות הזרות, שהננו למדים עליה בעיקר מן הדוחות של הנציגים הדיפלומאטיים בווינא.

עד סוף יאנואר לא יכלו הנציגים הדיפלומאטיים להופיע בפני המלכה (בגלל הסתגרות ההריון), ולא הצליחו איפוא למסור לה פניות שליטיהם. הימנעות המיניסטרים והשרות מלדבר עם המלכה בעניין הגירוש, שתוארה לעיל, אף הקשתה על הנסיונות לפנות אליה באמצעותם. רק המכתבים של מלך דנמארק והארכיבישוף ממיינץ, שנועדו למלכה עצמה, נמסרו למיניסטרים, והגיעו לידיה. מכתבים אלה עוררו את חמתה, בגלל סגנונם שהיה חריף בעיניה ונתפרש לה כפגיעה בריבונותה¹²⁶. הקנצלר אוהלפלד אף אמר לציר דנמארק, שפניית מלכו בכתב אל המלכה עצמה עוררה מורת רוח, שכן אפילו שגרירי אנגליה והולנד הסתפקו לפי שעה בפניות בעל פה אל המיניסטרים¹²⁷.

מכתבי ההתערבות של שאר מדינות, שהגיעו לנציגיהן הדיפלומאטיים בווינא עד סוף ינואר 1745, לא הובאו איפוא לידיעת המלכה, ואף לא נדונו במועצת המיניסטרים החשאית (Geheimkonferenz). לפי שעה היו רק נושא לשיחות רשמיות־למחצה, בין השגרירים לבין הקאנצלר אוהלפלד ומיניסטרים אחרים, ולא הביאו תוצאות כלשהן. לפי תשובתו הכללית

124. ליבן, שם, מס' 48, 49, 51.

125. ליבן, שם, מס' 51, 54 (שם המשפט המצוטט לעיל).

126. קופמן, בורמאניה, Missive מס' 1 (בורמאניה לשטאטן־גנראל, 16 לינואר 1745), וכן מס' 2 (19.1.45); סימונסן, 514. מכתבים של הציר הדני מן ה־20 וה־23 לינואר 1745, אישור קבלת המכתב של מלך דנמארק; קופמן, בורמאניה, דו"ח שלישי של בורמאניה לשטאטן־גנראל, 23 לינואר 1745. על תגובת המלכה לשני המכתבים מסר לאחר זמן (17.2.1745) הגראף לוס, שליחו האישי של מלך פולין לווינא. עי' Költzsch, עמ' 148–149.

127. סימונסן, 515.

של הקאנצלר, צו הגירוש הוא עניינה הפנימי והריבוני של המלכה. השגריר ההולנדי בורמאניה, הראשון שקיבל תשובה זו, לא חלק בשיחותיו הנוספות עם המיניסטרים על טענת הריבונות, אך טען שהמכתב ההולנדי אינו אלא השאת עצה אוהדת למלכה, לבל תזיק בעצמה לאינטרסים שלה; מה גם שממשלתו חוששת שהגירוש יפגע גם באינטרסים של נתינים זרים ובפרט הולנדיים. בורמאניה ציין בדוחו"ת לממשלתו, שהמיניסטרים מגלים הבנה ונכונות אישית לשיתוף פעולה, אך אין בידם לעשות דבר, כי הענין הוא בידי המלכה עצמה והיא עומדת על דעתה. עד סוף יאנואר היתה בפי המיניסטרים רק תקווה לדחיות נוספות של מועד הגירוש, מה שאין כן לגבי עצם הגירוש והיקפו¹²⁸. כך מתואר מצב הדברים גם בדוחו"ת מאוחרים יותר של נציגיהן הדיפלומאטיים של פולין-סאכסוניה, דנמארק ואנגליה¹²⁹.

*

למן ראשית פברואר 1745 החל מסתמן מיפנה אפשרי במצב הפוליטי הכללי. ב־20 בינואר מת במינכן הקיסר (הדוכס־הבורר מבוואריה), ומריה טרזיה ראתה בכך שעת־כושר להחזיר את כתר הקיסרות לבית הבסבורג, על ידי בחירת בעלה, פרנץ מלורין. בחצרות האירופיות נפוצה שמועה שהיא מוכנה לשם כך לוותר ויתורים ניכרים בשאר דברים השנויים במחלוקת בינה לבין מדינות אחרות. בווינא פתחו השגרירים והשליחים המיוחדים במגעים דיפלומאטיים ראשונים בשאלות העומדות על הפרק, קודם עם בעל המלכה ועם שריה ולמן המחצית השניה של פברואר 1745 — לאחר שהמלכה קמה מלידת יורש העצר — גם איתה עצמה¹³⁰. נסיעות השליחים לווינא, והמגעים הדיפלומאטיים התכופים והאינטנסיביים יותר בבירת בית הבסבורג, אינו לידי המנהיגים היהודיים בקיסרות ובווינא הזדמנויות נוספות להשתדל למען ביטול הגירוש.

בראשית פברואר הודיע שמואל ורטהיימר לאביו על הולדת יורש־העצר ההבסבורגי ועל כך שהשררות בווינא מבקשים מוולף כי ישיג למענם ידיעות מדויקות על המתרחש במינכן בקשר למות הקיסר והבחירות העתידות. מנוסח מכתבו לא ברור אם פָּלל לפי תומו את דבר הבקשה ברילאציון שרובו עניני הגירוש, או שנתכוון לרמוז על קשר אפשרי בין בקשה זאת לבין מעשי ההשתדלות¹³¹.

ב־29 בינואר הודיע ר' משה קאן מפרנקפורט לר' בערוש אשכלת בווינא, שהברון ערטהאל, הקאנצלר של מיינץ, הפוקד בשליחות הארכיבישוף של מיינץ (הקאנצלר של הקיסרות) את חצרות הדוכסים הבוררים להודיע להם רשמית על מות הקיסר, עתיד להגיע באחד במרס לווינא. משה קאן קיווה שערטהאל ישתדל בפני המלכה, בהתאם

128. קויפמן, בורמניה, 16, 18.

129. סימונסן 514; Költzsch 148.

130. D. B. Horn, Saxony in the War of Austrian ;Arneth, II, 444–453, III, 3–16.

Succession, Eng. Hist. Review, 1929, pp. 33–47.

131. ליבן, מכתבים, מס' 48 (3.2.1745).

להוראות הארכיבישוף, לביטול הגזירה. מאחר שמועד הגירוש חל בסוף פברואר, עורר משה קאן את מנהיגי ווינא לעשות הכל כדי לדחותו בינתיים דחיה נוספת.¹³²

מלך פולין חזר לדרודן בסוף ינואר, ושקע מייד בתפקידים המורשתיים המוטלים לאחר מות הקיסר על הדוכס-הבורר מסאכסוניה (הוויקאריאט). המנהיגים היהודיים בדרודן לא יכלו לפנות אליו מייד בעניין הגירוש אך נתכוונו לעשות זאת כעבור מספר ימים. אף נראה שעשו כן, כי שליחו המיוחד של מלך פולין (הגראף לוס), שיצא לווינא בראשית פברואר, נצטווה בין השאר, "לייצג" שם, Extra Negotio אך בתוקף, את הנזק הצפוי למסחר הסאכסוני עם גירושם של יהודי פראג.¹³³ ב-14 לפברואר הודיע שמואל ורטהיימר לאביו כי לוס הגיע לווינא, וב-17 שלח לוס עצמו דין וחשבון למועצת-החצר הסאכסונית. לדבריו לא גילתה המלכה נטייה לוותר בעניין הגירוש, ושריה גם הם עומדים על דעתם שיש לגרש בהדרגה את החלק הבלתי מועיל של יהודי בוהמיה.¹³⁴

בשובו השלישי של פברואר החליטה המלכה להעלות סוף-סוף את שאלת יהודי פראג לדיון במועצת המיניסטרים החשאית. בישיבה נקבע נוסח תשובה אחיד לפניותיהן של אנגליה, הולנד ופולין-סאכסוניה, שנמסר לאחר מכן לשגרירי ארצות אלה. בתשובתה חזרה המלכה והודיעה, תוך הדגשת ריבונותה, על כוונתה לבצע את הגירוש, אלא שהיא מוכנה להתחשב באינטרסים הכספיים של נתיני מדינות אחרות, ולגלות גמישות בדבר מועדו.¹³⁵

בסוף פברואר ידעו איפוא כל הנוגעים בדבר שאין לצפות לביטול הגירוש, למרות כל האינטרוונציות. שגריר אנגליה עוד ביטא אופטימיות מסויגת, בהשתמשו בפתגם Chi ha il tempo — ha la vita (למי שהזמן, לו החיים),¹³⁶ אך יהודי וינא נואשו, לדברי שמואל ורטהיימר, מישועה בדרך הטבע וציפו לחסדי שמים. בסוף פברואר כתב שמואל לאביו לבל יוסיף עוד לטרוח בעניין זה, כיון שכל ההשתדלויות של אנשי המקום ושל זרים, לרבות בעל המלכה ואחיו, לא הניעו את המלכה לשנות את דעתה. פרטים על המאמצים שנעשו הוא עתיד לשמוע מפי הגראף לוס, העומד לבקר באוגסבורג בדרכו למיינץ.¹³⁷ ואמנם, בצו

132. ליבן, שם, מס' 46.

133. ליבן, שם, מס' 45 (מר' מרדכי האלה בדרודן, לוורטהיימר, כ"ו שבט, תק"ה, 29.1.1745); Költzsch, 148–149.

134. ליבן, שם, מס' 51; Költzsch, 149.

135. סיר תומאס רובינסון שלח את התשובה לממשלתו (קרנגל, אנגליה, מס' VI, 20 בפברואר). הוא לא ציין שנתקבלה במועצת המיניסטרים, אך שגריר הולנד ושמואל ורטהיימר ציינו את הדבר בדר"הות שלהם (קויפמן, בורמאניה, מס' IV, 24 בפברואר; ליבן, מכתבים, מס' 55, 24 בפברואר). שגריר דנמארק שמע על כך מפי עמיתו, ע' סימונסן.⁵¹⁵

136. קרנגל, אנגליה, מס' XI, מן ה-27 למרץ. הדברים אמורים על סוף פברואר.

137. ליבן, מכתבים, מס' 55. והש' גם מס' 57, ממשוה לייב בווינא לוורטהיימר, מסוף פברואר. למשה לייב היתה דיעה משלו על סיבות הגירוש, וכסבור היה שמוטב ליהודים לעזוב את בוהמיה עד שהמלחמה תתחדש ותסכן שם את חייהם.

המלכותי שדחה את הגירוש לחודש נוסף (סוף מרס 1745), צויין שהמועד החדש הוא סופי¹³⁸.

*

בראשית מרס כבר עזבו רוב יהודי פראג את עירם. ההתערבויות הזרות הנוספות שהגיעו במחצית הראשונה של חודש זה לווינא לרבות זו של האפיפיור — ואף נסיונות ההתערבות הנוספים של קציני ווינא ושלוחי פראג אצל בעל המלכה ואחיו לא הועילו מאומה. פנייה הולנדית נוספת, שנשלחה על ידי השטאטן גנראל (ב־23 לפברואר), אף לא נמסרה למלכה, שהיתה שרוייה עדיין אותה שעה בהסתגרות שלאחר הלידה¹³⁹. תשובת המלכה לפנייה מלונדון שהועברה לשם על ידי רובינסון¹⁴⁰, עוררה שם תגובה חריפה. הלורד הרינגטון, ראש הקבינט, הודיע לרובינסון ב־5 במרס שהמלך חפץ כי ימשיך לפעול במרץ לביטול "גזר הדין האיום על אלפים כה רבים של משפחות חפות מפשע". על המלכה לחזור בה מהחלטתה הנוקשה לא רק בשל האינטרסים הריאליים שלה, אלא גם משום שהתמדה בהחלטה זו "תיחשב בעיני המין האנושי ככתם בל יימחה על ממשלתה", הן לפי מידת הדין והן לפי מידת הרחמים¹⁴¹. הקורא אגרת זו כיום תוהה אם התנגדותה העקשנית של המלכה לפניית אנגליות אחרות (כגון: להמשיך ולרכו את עיקר המאמצים הצבאיים נגד צרפת ולא נגד פרוסיה) לא שימשה רקע להגברת זעמו של המלך על אי נכונותה להתחשב ב"עצתו" בעניין הגירוש. סגנון המכתב, שתכנו נמסר למריה טרויה על ידי שגריר בית הבסבורג בלונדון, עוד לפני שהועבר אליה רשמית על ידי רובינסון, עורר את זעמה. זעמה עוד גבר בסוף מרס, כאשר המכתב נתפרסם בעתון הולנדי והועתק משם גם בעתונים אחרים¹⁴². ב־11 במרס דנה המועצה החשאית הסאכ־סונית בדו"ח של הגראף לוס, והורתה לקאנצלר הסאכסוני גרסדורף, שעמד לצאת לווינא, להמשיך ולטפל גם בעניינם של יהודי פראג, תוך תיאום עם הקאנצלר של מיינץ

138. קויפמן, בורמאניה, נספח למס' VI (עמ' 21).

139. ליבן, מכתבים, מס' 58, 60, 61 (ה־2, ה־10 וה־12 במרץ). הידיעה על בוא הפניה ההולנדית לווינא ("אתמול") — במס' 60. ההשתדלות אצל בעל המלכה ואחיו, במס' 60, 61.

140. עי' לעיל, הע' 135.

141. קרנגל, אנגליה, מס' VII, ה־22 בפברואר: Her persevering in that severe and merciless resolution could not but be esteemed by all mankind as an indelible stain both in point of justice and clemency upon her hitherto moderate and equitable Government.

142. על הפרסום בעתון ההולנדי: קרנגל, אנגליה, מס' XII (מהרינגטון לרובינסון). בעתונים אחרים: 25.3.1945, Hamburger Reichs-Postillion, (ידיעה מלונדון מן ה־16 למרץ); 31.3.1745, und Ordinari Zeitung, (ידיעה מלונדון מן ה־12 למרץ); 2.4.1745, Ordinari Zeitung, (ידיעה מהנובר מן ה־21 למרץ); 3.4.1745, Post Zeitung, (ידיעה מהנובר מן התאריך ה־1); 36, No. 1745, Haude Spenersche Zeitung, Berlin, 1745, No. 60.

(ערטהאל)¹⁴³. השטאטן גנראל שלחו ב־10 למרס מכתב נוסף לבורמאניה, בו שיבחוהו על מאמציו. ואכן, מן הדוחות שלו נראה שעשה למעלה מכפי שנדרש ממנו לפי חובתו הפורמלית. מדבריו ניכר, שנוסף לרגש הרחמים, הניעוהו לכך טעמים עקרוניים¹⁴⁴. גם הברון ד'אגוילאר, שלקה במשך חודש פברואר בהתקפת פודאגרה, הבריא בינתיים וחדש את מאמציו. באמצע מרס התכונן לשוב ולפנות אל בעל המלכה^{144א}.

בינתיים התקרב והלך מועד הגירוש הסופי (סוף מרס). בשבוע השלישי של חודש זה נודע בווינא שהמלכה עומדת לצאת, לרגל הולדת יורש־העצר, למריאנצ'ל, מקום התפילה המסורתי של בית הבסבורג, וננקטו צעדים דחופים להשיג דחייה נוספת של מועד הגירוש בטרם תצא לדרכה. ב־21 למרס חיכו שלושה מבין שלוחי פראג למרכבת המלכה בדרך לארמון שינברון, נפלו על ברכיהם לפניה ובכו, עד שניאותה לקבל מידם תזכיר. כמה מ"קציני" וינא התקשרו עם הברון ערטהאל, שהגיע בינתיים לווינא, והלה דיבר עם מיניסטרים שונים וקיבל "תשובות טובות יותר מאשר [הנציגים הדיפלומטיים] האחרים"¹⁴⁵. בדו"ח לשטאטן־גנראל הודיע בורמאניה ש"אתמול (23 במרץ) עשה השגריר האנגלי את הצעדים הנמרצים ביותר שאפשר בכלל לנקוט בפרשה כגון זו ועוד הספיק להביאם לתשומת לב המלכה, לפני נסיעתה למריאנצ'ל. נסיתי להיודע אם השיגו תוצאות טובות כלשהן, ונודע לי ההיפך הגמור מכך"¹⁴⁶. דו"ח מקיף של ת. רובינסון, שיצא מווינא ב־27 למרס, מפרש מה היו אותם "הצעדים הנמרצים ביותר". אגב כך הוא סוקר את התפתחות המו"מ בינו לבין השלטונות, את עמדות המיניסטרים והשגרירים, ואף מביע דעתו על פרשת הגירוש כולה. רובינסון עצמו נטה להסכים עם הדעה הרווחת בין השררות בווינא שעל כל פנים יש לגרש מן המדינה את המוני היהודים העניים, שאינם אלא "מעמסה קבצנית על המדינה". לפי דבריו אין מקום לקבל מושג כללי על המכונה בפיו "האומה היהודית־גרמנית" (German-Jewish Nation) מגילויי השקידה, הרווחה והעושר של אחיהם בלונדון, אמשטרדם ומקומות אחרים¹⁴⁷. עם זאת השתדל לבצע כראוי את התפקיד שהוטל עליו. משקיבל ב־24 במרס את מכתבו השני של הרינגטון¹⁴⁸, מיהר בו ביום לתרגמו ולחתמו במעטפה והתאמץ למחרת לשכנע את הקאנצלר אוהלפלד ואת

143. Költzsch, 149.

144. למשל, בדבריו תשובתו לקאנצלר אוהלפלד, שטען כי מעולם לא אמרה המלכה שסיבת הגירוש היא הבגידה, אמר בורמאניה שזה צריך היה להיות רצוי למלכה שכל היהודים יהיו אשמים, משום שאז לא היה מקום להשתדלויות של מדינות זרות. אולם דווקא משום שאשמה כזאת לא הוכחה, אין בר דעת בעולם, היכול להבין כיצד יכלה המלכה להחליט החלטה שכזאת. קויפמן, בורמניה, מס' 6.

144א. ליבן, מכתבים מס' 60, 10 למרץ 1745.

145. ליבן, מכתבים, מס' 65, 24 למרס 1745.

146. קויפמן, בורמאניה, מס' VI.

147. קרנגל, אנגליה, מס' XI (Secret) וכן להלן.

148. עי' לעיל, הע' 141.

המיניסטר הזקן שטארהמברג שיגישו אותו למלכה עד שתצא למריאנצל. אחר שהשניים הזהירוהו מפני תגובת המלכה על סגנונו החרیف של המכתב, הכין רובינסון אותו ערב תמצית צרפתית ממנו, שטישטשה את הביטויים החרिפים¹⁴⁹. למחרת הפתיע את אוהלפלד ומסר לידו את התמצית, שעה שהלה עמד להיכנס לדירת המלכה בארמון. אך גם הנוסח המתון גרם להתפרצות־זעם של המלכה, שנסעה מווינא *bien ulcerée*, כדברי אוהלפלד. בסוף מרס, כשחזרה המלכה ממריאנצל, ניאותה לשמוע את דברי הברון ערטהאל בעניין הגירוש, דבר שלא עשתה עד כה לשום שגריר או שליח זר אחר¹⁵⁰. אף על פי כן לא חזרה בה המלכה מגזירתה. באחרון למרס מסרו פרנסי פראג את מפתחות "עיר היהודים" לשלטונות המקומיים, והיהודים עזבו בשיירה את העיר. רוב המגורשים חנו בסביבת העיר. מקצתם הקדימו לעזוב את המדינה: העשירים פנו לקהילות שונות בקיסרות, בהולנד ובאיטליה; העניים נדדו חבורות חבורות, דרך סאכסוניה לפרוסיה, ומשם פנו רובם לפולין ומיעוטם להולנד¹⁵¹. במשך חודש אפריל וראשית מאי נראו מהלכות בדרכי סאכסוניה ופרוסיה, קבוצות רבות של גולים, שעוררו רחמיהם של יהודים ושאינם יהודים כאחד¹⁵².

149. התמצית לא הובאה אצל קרנגל, אך היא נתפרסמה — אגב ויכוח על זכותה של אנגליה להתערב לטובת יהודי רוסיה — ב־*Jewish Chronicle* 31.3.1882. המלך מוצג בתמצית זאת כבן בריתה וידידה של מריה טרויה, הפותח את לבבו לפניה ו־*la prie, la conjure le plus ardemment qu'il est possible de vouloir bien permettre, que cette intercession ait son entier effet*.

150. ליבן, מכתבים, מס' 65; קייפמן, בורמאניה מס' VIII.

151. תאור היציאה מפראג בקונטרס: *Beschreibung des Auszugs der sämtlichen Prager Judenschaft aus Prag, den 21 febr. und 3 Martii 1745, Nürnberg... bey Fried. Wilh. Geyer, 1745*. לקונטרס זה, הכתוב ברוח אוהדת ליהודים ואף ליהדות, והנראה משום כך ככתוב בהשפעה יהודית (אולי של וולף ורטהיימר?) גם פיתוח נחושת המתאר שיירת גולים. והשווה: *Wöchentliche Relationen, Halle, 1745, No. 21*; כמו כן מתואר הגירוש אצל Callenberg, *Relation... Stück 29* פרק 6 (תאור הפינוי: בסעיפים 4, 6); שם, פרק 8 (מכתב מיהודי מפראג ליהודי מאמשטרדם על הפינוי, שנתפרסם בעתונות הולנדית). פליטים בודדים מפראג הגיעו למרחקים, כפי שאפשר להיווכח ממכתב של ראשי הקהילה מאיזמיר משנת תקי"ב שניתן ביד אחד מהמגורשים שעמד לנסוע משם לפרארא (כ"י במכון בן־צבי, 4054, אגרת מס' 88). מר מ. בניחו העירני על אגרת זאת. ועיין: Callenberg, *Relation...* Stück 29, פרק שני, עמ' 8—12, על נדודי היהודים לפולין ופרוסיה, ועשירים שבהם להמבורג (ידיעה שהועתקה מעתון). וכן שם, עמ' 52: דברים מפי פליט שחנה עם משפחתו בסביבת הלבפשטאדט, והמתאר נדודי המגורשים דרך טפליץ ודרודן.

152. Callenberg, *Relation...* Stück 29 (עמ' 8—12) וכן פרק 5 עמ' 38—50, על פגישות בין מיסיונרים לבין חבורות של פליטים מפראג ועל מצבם המעורר רחמים, וסיפורו של אחד מהם, שהתגולל בתוך חבורת עניים גדולה על יד "שער התליה" של האלה; על בכייתם של יהודים ונוצרים בדרודן למראה שיירות הפליטים. —(מועצת החצר הסאכסונית התירה

*

המאמצים למנוע גירוש היהודים ממדינות בוהמיה ומוראביה נמשכו גם באפריל ובמאי 1745 (מועד הגירוש נקבע לסוף יוני), אם כי במידה פחותה לעומת הפעילות הקדחתנית של חודש ינואר. ב־13 באפריל הגיע לווינא רץ מיוחד מטורקיה שהביא מכתב התערבות של השולטאן לטובת יהודי בוהמיה ומוראביה, ויש להניח שגם מכתב זה הושג. כתוצאה מהשתדלות יהודית. אולם, לדברי הנציגים הדיפלומאטיים לא הועילה פנייה זאת כשם שלא הועילו כל הקודמות לה¹⁵³.

גם המנהיגים היהודיים היו פסימיים, בייחוד לאחר שנודע לכמה מהם כי ב־8 באפריל הוצאו שני צוים מלכותיים שהכילו הוראות לביצוע הגירוש במוראביה¹⁵⁴. ב־20 באפריל הועתקו הצוים ונשלחו על ידי "שתדלן" (מוינא?) לקהילת המבורג ובוודאי גם לקהילות אחרות כיו"ב ושימשו אזהרה מחודשת לסכנת הגירוש. במכתב שצורפו אליו הצוים הנ"ל, הזהיר כותבו: "דיזור שבר וועהר ממש ניט אויז צו שטיהן. ראשון, בלתי ספק כמה אלפי נפשות מיהודי וולכס מיט איהר חיות במדינת הנ"ל בצאלין מוזטין. ושנית, דיא יעניגה וועלכי יוא ניצל ווערדן, בודאי בערום ובחוסר כל אין דעם עולם לופן מוזטין, חלילה. ושלישית, וואס זאלטי דיזור גרישו, חלילה, ניט אצל שארי שררות בכל עולם כולו פר איבלי קונסעקווענציען" [Consequenzen] נאך זיך ציהן. אין סומא [=In Summa], וועהר זולכס איבר ליגט [=Über-Leget] ווירט פינדן, דו דיזה זאך איינה צרה גדולה פר כלל יהדת בכל עולם כולו איזט, אונ' ניט אליינד מדינת פיהם ומעהרן בטרעפט". מנהיגי המבורג חזרו ופנו, לפי הצעת הכותב, אל המנהיגים בהולנד ובאנגליה שיוסיפו וישתדלו בעניין התערבויות דיפלומאטיות. כך נתבשרו שוב מנהיגים יהודיים באירופה,

לפליטים לעבור דרך ארצה ללא מכסהגוף ב־9 באפריל 1745 (Költzsch, 150). בידינו שתי ידיעות המראות שהיו גם מקומות שביקשו לקלוט יהודים מפראג ולא רק את העשירים שבהם. ע"אגרת מחלת ב' עמ' 38, על הצעה שהגיעה לפראג (כ"ז ניסן תק"ה) באיגרת מטוביה בועז מהאג, "שהדוכס מברייך יקבל בסבר פנים יפות את כל קהלתנו במדינה שלו ויבנה להם מקום —". בעתון היהודי־צ'כי Zidowske Zpravy, 29.7.1938, p.4 ניתן פאכסימיל של מודעה שהופצה בעיר היהודים שבפראג, על ידי מקימי העיר החדשה Neuwied am Rhein. במודעה כתוב שלאחר שנפוצה בעתונים הידיעה שיהודי פראג יצטרכו לעזוב — כולם או מקצתם — את בוהמיה, מזמינים אותם להתישב בעיר החדשה, ששם קיימת כבר קהילה יהודית, בית כנסת וכו' ומציעים להם הקלות והטבות שונות על מנת שיאותרו להגר לשם. מר דב קולקה, שטרח להשיג בשבילי העתקי תעודות שונות מפראג, הפנה את תשומת לבי גם לקטע זה, והריני מודה לו על עזרתו והתענינותו.

153. סימונסן, 516; קויפמן, בורמאניה, מס' VIII (14 באפריל).

154. J. Bergl, Das Exil der Prager Judenschaft, JGJČ. I, (1929), 331—262, הצוים —

בעמ' 267. יהודי ניקלשבורג פנו, עם קבלת הצוים, ליהודי הולנד, והללו השיגו כתב שלישי

מן השטאטן, ב־7 במאי 1745 (רסט, 25—27).

ש"זא האט מאן ביז דאטא [Dato] בעו"ה ניקש פועל גוועזן לטובת היהודי, זונדרן דיא זאכן זיינן נאך שלעכטער אויש גפאלן¹⁵⁵.

*

ב"15 במאי 1745 חתמה מריה טרוזיה על צו הדוחה לפי שעה את גירושם של יהודי בוהמיה ומוראביה. לדבריה שוכנעה המלכה מדברי הבקשות הרבות שהופנו אליה, שאכן קשורים היהודים ומעורבים בענייני אשראי עם נתיניה הנוצריים, ושאינן להסדיר עניינים אלה עד למועד שנקבע¹⁵⁶. הדחייה (כפי שנתברר אחר כך: הביטול) של הגירוש הפתיע לחלוטין את היהודים וגם את הנציגים הדיפלומאטיים בווינא. אך נודע הדבר, הוחלפו מכתבי בשורה ושמחה בין קהילות ויחידים¹⁵⁷. מה הניע את המלכה לעשות כן — דבר זה לא הוסבר ולא נרמז במכתבים ואף לא בדוחות של הנציגים הדיפלומאטיים, שנגעו בפרשת הגירוש¹⁵⁸. דומה שנסיבות כלליות מסוימות סייעו להמשך ההשתדלות ולהצלחתה.

מאז חודש פברואר נסתמנה בחצר בית הבסבורג נטיה להתפשר עם באוואריה. בראשית החודש הודיעה מריה טרוזיה (באזני הדוכסים-הבוררים ממינץ ומקלן וממשלות אנגליה והולנד) את תנאיה לשלום, שהעיקרי בהם היה: בחירת בעלה לקיסר. שני הדוכסים, ועמם הבישוף מבמברג-וירצבורג, החלו מייד בתיווך בין שני הצדדים. (ערסהאל נשלח לווינא בעיקר לשם כך). מלך פולין הציע אף הוא את תיווכו ושלח את הגראף לוס, תחילה לווינא ואחר כך למיינץ. במרס הוחלט על פתיחת מ"מ חשאי בין שני הצדדים באוגסבורג. מריה טרוזיה שלחה למ"מ את הגראף קולורדו (Colloredo), ולפי ההוראות שניתנו לו עמדו להתכנס שם גם נציגי מיינץ, פולין-סאכסוניה, אנגליה, הולנד, קלן והנונציאו האפיפיורי. השגרירים והמיניסטרים בווינא (מלבד לוס, ערסהאל וקולורדו), לא ידעו דבר על כך, ואין כל סימן שהדבר היה ידוע ליהודי וינא. שמואל ורטהיימר אמנם הודיע לאביו על נסיעת לוס וקולורדו למיינץ, ומסר שלום יתקשר עם

155. תוכנו של מכתב ה"שתדלן", שפרנסי המבורג העלימו את שמו בהעתקים ששלחו לקהילות אחרות, מעיד שהוא מתמצא מקרוב במצב העניינים שבחצר הווינאית. עי': "עקסטראקט מכתב שקיבלנו [בהמבורג]", דאטירט י' ד' דחה"מ פסח", אכת"י HM 1098. העתקי העקסטראקט צורפו למכתבים שנשלחו מהמבורג למשה ברעסלאווער בלונדון (בלי תאריך) ולקהילת אמשטרדם כ"ח ניסן, תק"ה). בשולי המכתב לאמשטרדם: "וכמו כן כתב לר' טובי' האג, רק בקיצור ובשינוי לשון".

156. J. Bergl, Das Exil der Prager Judenschaft, 268.

157. מהמבורג: לפו"מ דק"ק קאפין האגין ולק"ק רענויבורג, י' ג' כ"ג אייר תק"ה (ובשוליים: "לק"ק אמשטרדם וללונדון"); מהמבורג לווינא, "לר' וולף פיעטרסבורג ולר' סענהר ברונשוויג, י' ד' כ"ד אייר תק"ה" (שניהם באכת"י HM 1098); פנקס קהילת פיזא, דף 164 (מיקרופילם באכת"י HM 156). יהודי הולאנד טבעו מטבע זכרון לכבוד ביטול הגזירה, תאורה ע"י V. Katz ב- (1928/9) Českožidovský Kalendar 48.

158. עי' למשל, קויפמן, בורמאניה, מס' 10, 12 (Secret) משנת 1746.

אביו באוגסבורג והציע שמשא קאן יתקשר עם קולורדו במיינץ, אולם במכתביו אין כל רמז על המו"מ לשלום¹⁵⁹. השיחות נפתחו למעשה ב־12 באפריל, תחילה באוגסבורג ואח"כ בפיסן (Füssen) הסמוכה. לאחר מו"מ שנמשך כ־20 יום, אושר החוזה סופית. ב־2 למאי היה הדבר, כשנים עשר יום לפני החתימה על הצו המבטל את גירוש יהודי בוהמיה ומוראביה¹⁶⁰.

הדיונים שעמדו לקבוע את המערך הפוליטי במרכזה ובמערבה של אירופה, נפתחו איפוא בעיר מושבו של וולף ורטהיימר, מראשי השתדלנים בעניין הגירוש, ונמשכו בסמוך לה. אווירת הפיוס הכללית ובעיקר התוודות נציגיהם של גדולי השליטים בקיסרות — שחלק מהם כבר נזקקו קודם לכן לעניין הגירוש — אינו לידי שעת־כוש מיוחדת במינה לחדש ביתר שאת את מאמציו לביטול הגזירה. אין להניח שאיש כוורטהיימר, אשר הכיר את רוב שליטי הקיסרות וקיים עמיהם קשרים פיננסיים ואחרים, עשוי להחמיץ הזדמנות שכזאת. אמנם, שמו של ורטהיימר או שאלת הגירוש בכלל לא נזכרו בדוחו"ת — ומה גם בנוסח ההסכם. יתר על כן: מסוף מרס ועד לביטול הגירוש לא נשתמרו בתיקו של ורטהיימר העתקי מכתבים בעניין הגירוש אל מנהיגים יהודיים במקומות אחרים. מן החדשים אפריל, מאי 1745, הגיעו לידינו בסך הכל שלשה תזכירים, שנכתבו על ידי וולף ורטהיימר ימים מעטים לאחר אישור שלום־פיסן. האחד, מן ה־5 במאי 1745 נועד לגראף Königssegg, קונפרנץ־מיניסטר בווינא. שני האחרים מן ה־11 וה־14 במאי נועדו לאלמנת הקיסר ולבנה, הדוכס־הבורר החדש של באוואריה¹⁶¹. אין זאת אלא שלאחר חתימה החוזה, הירשה ורטהיימר לעצמו לשוב ולפנות לשני פטרוניו שהיו יריבים עד

159. על כך שלוס עומד להיפגש עם וולף ורטהיימר ולספר לו על מאמציו ההשתדלות בווינא: ליבן, מכתבים, מס' 55 (24.2.1745); ב־21 למרס ענה שמואל למכתב של אביו, שלא נשתמר בידינו, בו הגיב וולף ורטהיימר על מה שלוס סיפר לו בפגישתם, בעניין דרך ההשתדלות בווינא. (ליבן, שם, מס' 64). באותו מכתב גם מסר שמואל על נסיעתו של הגראף קולורדו למיינץ, וביקש שמשא קאן ישתדל להשיג את התערבותו בעניין הגירוש "משום שכאן בווינא הדבר בלתי אפשרי" (בגלל הליקויים בדרכי ההשתדלות של קציני וינא).

160. והשווה: Arneht, III, 2—28.

161. א) "העתק ווש ה' יאנוארי (י) 1745 מאוגיסבורג לאדון גראף קיניגזעק לווינ, מ' הגירוש, זא מן מלכה יר"ה לב"י בפיהמן אן גקונדיגט ווארן, גשריבן הב"י. בגוף המכתב כתוב: den 5n May, והדבר מסתבר גם מן השינויים בתוכן. אין זאת אלא שורטהיימר טעה, והעתיק גם את תאריך מכתבו לבישוף באמברג (ה־5 לינואר 1745). ב) "העתק מן המעמריאל זא יר' ג' י"א מאי, 1745 לוויטב גרעפן לייבל פינג, אוברלט הוף מינשטרן אצל פר וויטבט' קיסרת' במינכן איבררייכט הב"י, אום לקיסרת' יר"ה צו בהענדיגן, דש החסד לפני הבן מעכטי בשביל הגירוש של ב"י במדינו' פיהמן ומערן איין המלצה כתב לאדונינו מלכה יר"ה אפ' גין צו לאון; ג) "העתק מן המעמריאל זא יר' ו' י"ד מאי 1745 לק"פ יר"ה מפייארן בהענדיקט, אום לאדונינו מלכה יר"ה מאונגרן איין פאר שרייבן אפ' גין צו לאון, בשביל הגירוש זא במדינתו פיהמן ומערהן לב"י עד סוף יונה 2745 אן גצייגט ווארן ווידרם מבטל צו זיין". שלשה התזכירים מצויים בארכיון הכללי לתולדות ישראל, תיק 85 CS.

אותה שעה: בית הבסבורג ובית ויטלסבאך הבאוארי. נוסחם של שלשת התזכירים אינו אלא נוסח מכתביו מינואר 1745 אל הבישוף מבאמברג-וייצבורג, בשינויים קלים בלבד¹⁶²; אין בתזכירים אלה לא נימוקים חדשים ולא עובדות חדשות. דיוני פיסן ונוסח חוזה השלום אינם נזכרים בהם אפילו ברמז, אם כי עצם הבקשה שהדוכסהבורר מבאואריה ישתדל אצל מריה טרוזיה לביטול הגירוש, מוכיחה שוורטהיימר ידע על כריתת חוזה השלום, דבר שבאותם ימים עדיין לא היה ידוע בציבור.

אמנם לכאורה יש בכך ראייה לסתור את ההשערה דלעיל, אולם, ראינו לעיל שוורטהיימר העדיף תמיד דברים שבעל פה על דברים שבכתב¹⁶³. כל זמן שהיה מרותק לאוגסבורג, והוא עצמו לא יכול היה להגיע לשליטים, עורר במכתביו את האחרים להשתדל אצלם. אם אמנם השתדל אצל הנועדים בפיסן, בנסיבות החדשות שזומנו לידו, ודאי שלא ראה לפי שעה טעם ותועלת לכתוב על מעשיו אלה למנהיגים יהודיים אחרים. ויש לשער כי גם בעניין התזכירים נהג ורטהיימר לשיטתו: השתדל בעיקר בעל פה, והוסיף, למען הסדר, גם דברים שבכתב.

אכן אם אמנם השתדלותו של ורטהיימר היא שהכריעה בסופו של דבר, ספק אם הדבר היה עולה בידו לולא מאמציהם של שאר קהילות ויחידים בקיסרות ובאירופה, שהעלו וחזרו והעלו את שאלת הגירוש, אלה בפני מיניסטרים, שררות ודיפלומאטים בווינא, ואלה בפני שלטונות ושליטים בבירות אחרות, והשפיעו עליהם להשתדל לביטולו.

ה

עם פירסום הצו המלכותי ב־15 במאי 1745, חלפה למעשה הסכנה לעקירת קיבוץ יהודי שלם. מכאן ואילך, עד לשובם של מגורשי פראג לעירם, בקיץ 1748, נידונה פרשת הגירוש בעיקרה בין יהודי פראג עצמם לבין השלטונות בבוהמיה מצד אחד, ובינם לבין המלכה מהצד השני¹⁶⁴.

כל זמן שסכנת הגירוש איימה על יהודי בוהמיה ומוראביה, היתה אחד הנושאים המרכזיים להתעניינות ולפעילות ציבורית בקרב היהודים שבחלק זה של העולם. ששה מרכזים יהודיים והם: "קציני" וינא ובייחוד הברון ד'אגוילאר, מנהיגים יהודיים (אשכנזים וספרדים) בהולנד, ר' וולף ורטהיימר באוגסבורג, ר' משה קאן בפרנקפורט דמיין, מנהיגי דרזדן וראשי ג' קהילות (אה"ו), פתחו בעת ובעונה אחת בפעילות ענפה. תוך שבוע מפירסום צו הגירוש בפראג ובווינא (למן הי"ח בטבת תק"ה — 23 בדצמבר 1744 ועד

162. ע"י עמ' 140—141 והערות 66—70 לעיל. 163. עמ' 139 והע' 57 לעיל.

164. תיאור נרחב על כך: J. Bergl, Das Exil der Prager Judenschaft. ע"י הע' 154 לעיל. מתוך 83 האגרות שפרסם ליבן, מתיחסות רק 10 לתקופה ממאי 1745 עד יוני 1748. בתיק התזכירים של ורטהיימר (אכת"י CS85) מצויים שני מכתבים שנשלחו על ידו לקהילת ברלין ולשגריר לשעבר של פרוסיה בבאואריה, בינואר 1746. (עניינם — השתדלות להחזרת מגורשי פראג). תשובת קהילת ברלין (סרוב) — ליבן, מכתבים, מס' 71.

לכ"ז בטבת — 1 בינואר 1745), כתבו המנהיגים הנזכרים לקהילות וליחידים בקיסרות ובאירופה, הודיעו להם על הגזירה, צירפו למכתביהם העתק אחת מאגרות האזעקה שיצאו מפראג או מווינא ועודדו את מועניהם להשיג משליטיהם המלצות לביטול הגירוש או דחייתו. חלקם אף פתחו במעשי השתדלות ראשונים עוד באותו שבוע עצמו. בשלשת השבועות הראשונים של ינואר 1745 הגיעה הפעילות בעניין זה לשיאה. רוב הפעילים במרכזי הפעולה שנזכרו לעיל, ומנהיגים נוספים בדוכסות הנובר, בבישופות הילדסהיים (דוכסות קלן), בדוכסות בראונשווייג, בפירורדה, במיץ שבצרפת, באנגליה, בדנמארק ובמדינות איטלקיות שונות, פתחו במעשי השתדלות אצל שלטונותיהם או בחצרות שליטים אליהם היו מקורבים. רובם השיגו כבר בשבועות אלה את מכתביהם המלצה המבוקשים ושלחום — אלה באמצעות אחד מ"קציני" ווינא ואלה ישירות — לנציגים הדיפלומטיים בבירת בית הבסבורג. הפעילים מסרו זה לזה וכן לקהילות ומנהיגים נוספים באירופה, על מאמציהם והשגיהם. המנהיגים בששת המרכזים הראשונים המשיכו תוך כדי כך לעודד אחרים לפעולות נוספות, לספק אינפורמציה, ולהציע דרכי פעולה ונימוקי השתדלות נוספים. מראשית ינואר נוספה ויניציאה על מרכזים אלה, ומנהיגיה הפיצו אינפורמציה בקהילות איטליה והמזרח ועודדו את מנהיגיהן למעשי השתדלות והתרמה. עשרות רבות — ואפשר מאות — אגרות, העתקי אגרות, "רילאציונען", "עקסטראקטין מכתב", העתקי מסמכים וקטעי עתונות, נצטלבו וחזרו ונצטלבו בדרכי הדואר של אירופה במשך שבועות אלה, וקהילות ומנהיגים מרכזיים נתבשרו על מהלך הפעולות כמעט מדי יום ביומו¹⁶⁵. גם בחדשים שלאחר מכן (פברואר עד אמצע מאי) המשיכו המנהיגים היהודיים באירופה (ובקושטא?) והשקיעו מאמצים במעשי ההשתדלות, אם כי הקפאון שנוצר בחצר ההבסבורגית בעניין המאמצים לביטול הגירוש, ומיעוט האינפורמציה שנשלחה על ידי קציני וינא, גרמו להאטה מסוימת של קצב הפעולה במקומות אחרים. קציני וינא עצמם מסרו את מכתבי ההתערבות הדיפלומטיים לתעודתם, עמדו בקשר מתמיד עם הנציגים הדיפלומטיים בווינא, והשתדלו אצל בעל המלכה ואחיו, המיניסטרס שלה ושאר מקורביה, שינסו לדבר על ליבה. בחדשים אלה נערכו בקהילות רבות, גדולות קטנות, מגביות למימון הוצאות ההשתדלות ולסיוע למגורשים. (באחדות, ובייחוד באמסטרדם, נאספו סכומים גבוהים למדי)¹⁶⁶. כך נוצרה, על יסוד ההיענות

165. עד עתה הגיעו לידינו משבועות אלה: ליבן, מכתבים — 40 אגרות להוציא העתקים ונספחים שצוינו בשולי המכתבים), סימונסון — 12 אגרות, אכת"י CS 85 — 4 תזכירים ושני העתקי מסמכים, אכת"י HM 1098 — 11 אגרות. עוד מספר אגרות ומסמכים נתפרסמו במקומות אחרים כפי שפורט בהערות לעיל. באגרות שבידינו מדובר על העתקי מכתבים, מסמכים, קטעי עתונות וכי' שרק מיעוטם הגיעו לידינו. אם נזכור שהיה נוהג קבוע להעתיק כל ידיעה חשובה ולשלחה למספר ניכר של קורספונדנטים, כפי שתואר לעיל, נגיע למסקנה שמספר המכתבים עלה בהרבה על המצוי עתה בידינו.

166. ליבן, מכתבים, מס' 28 מאמשרדם לפירורדה, 12 לינואר 1745; האשכנזים באמסטרדם אספו

הספונטאנית הראשונה למכתב־החזר מפראג, מעין התארגנות כלל־ישראלית, שהתקיימה כל עוד היה צורך בפעילות דיפלומאטית משותפת.

בחינת משמעותה ההיסטורית של פרשת ההשתדלות הזאת בשנים 1744–1745 עשויה לשמש נקודת־מוצא להבנה נוספת של התמורות ביהדות מרכז אירופה ומערבה על סף תקופת ההשכלה. מאז סוף המאה הי"ז, עם גבור הסובלנות־למעשה כלפי היהודים, לא נגזרה על יהודי ארצות אלה אף גזירה, שעשויה היתה לעורר תגובה כה כללית. אפשר היה לדמות שכתוצאה מכך, ומהתערותן הגוברת של שכבות יהודיות מסוימות בחברה הסובבת, נחלשה תחושת הסולידריות ושותפות־הגורל היהודית. והנה מוכיחה הפרשה שלפנינו כי רגישותם של "אברי השה הפזורה" לא רפתה כל עיקר. יתר על כן, מסוף המאה הי"ז ועד לגזירת הגירוש (ומימיה עד לעלילת דמשק) לא היתה עוד התערורות שריכוזה כמותה את כל הקשרים — הדתיים, הכלכליים, המשפחתיים — שבין יהודי אירופה במוקד אחד. ודומה שהיקפה וצביגוה של ההתערורות נקבעו לא במעט על ידי אופיים ומעמדם של משתתפיה המרכזיים (בעיקר יהודי החצר והמקורבים אליהם). לקראת אמצע המאה הי"ח התרבה מספרם של יהודי החצר במרכז אירופה. השפעתם בחצרות גברה. התקרבותם לחצרות ולמושגיהן על כל הכרוך בה מחד גיסא, המשך זיקתם העמוקה ליהדות והמקום הנכבד שתפסו בהנהגת הציבור היהודי — מאידך גיסא, החריפו בשנים אלה עוד יותר את השניות האופיינית למעמדם. נראה לי כי ההתרחשות שתוארה לעיל משקפת אותה הוויה של יהודי החצר ובני חוגם, עם שהיא מבליטה את הפונקציה המלכדית שלהם בחברה היהודית. קירבתם לחצרות, שמבחינות מסוימות השפיעה על ירידת האוטוריטה המוסרית של המשטר בקהילות, היא היא שנתנה להם כוח ויכולת לפעול כפי שפעלו למען יהודי בוהמיה ומוראביה. הקשרים ההדדיים של סוחרים, יהודי חצר ומנהיגים יהודיים, שבמידה מסוימת איפשרו את פעילותם בחצרות ובמסחר והאשראי הבינלאומיים, ועם זאת שיקפו את זיקתם החזקה לחברה היהודית, הם שאיפשרו התארגנות מהירה ומקפת וקיום רשת אינפורמציה לצורך מעשי ההשתדלות. גזירת הגירוש, תחושת הזיקה היהודית המסורתית והתנאים ההיסטוריים המיוחדים לקיבוצי מרכז אירופה ומערבה באמצע המאה הי"ח יצרו איפוא דרמה היסטורית בעלת אופי מדיני־דיפלומאטי מיוחד במינו, ובעלת היקף כלל־ישראלי שמעטים היו כמוהו מראשית העת החדשה ועד המחצית השניה של המאה הי"ט.

16.000 פלורניגים (1) למען יהודי פראג. שם, מס' 84 (ללא תאריך) מבקשים פרנסי אמשטרדם לשמור את שיעור הסכום בסוד, ומציינים שזוהי תרומת 35 חברי הקהל בלבד, ועוד יאספו כמה אלפי פלורניגים. על תרומת אה"ו (אלף חמש מאות זהובים): מכתבי המבורג לפראג אכת"י 1098 HM. על תרומות קהילות איטליה, עיין מראי מקום בהע' 112 לעיל; על קהילות צרפת: גרץ, אייבנשיץ, מכתב לקהילת בורדו.